

בין תרבות לפוליטיקה: מחאת צעירים בישראל

טל אלמליח וענת קדרון

מבוא

בין השנים 1967-1977 פרחו בישראל גילויים של מחאה תרבותית ופוליטית בכמות ובעוצמה שלא נראו קודם לכן.¹ במובנים רבים דמתה מחאה זו לאירועי התקופה במדינות המערב, כפי שהם באו לידי ביטוי בשלוש תופעות שחפפו זו את זו במידה רבה: 'מרד הסטודנטים', 'תרבות הנגד' ו'השמאל החדש'. 'מרד הסטודנטים' הראשון פרץ בספטמבר 1964 עם ראשיתה של 'התנועה לחופש הדיבור' באוניברסיטת ברקלי בקליפורניה, וצבר תאוצה בארצות הברית עם פעולתה של התנועה נגד מלחמת וייטנאם במחצית השנייה של שנות השישים. הוא התפשט למדינות שונות באירופה כגון בלגיה, איטליה, אנגליה, ספרד וגרמניה והגיע לשיא באירועי

1 שמואל ליימן ווילציג, *מחאה ציבורית בישראל 1949-1992*, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 1992, עמ' 41; עוז אלמוג, *פרידה משרוליק*, אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן, חיפה 2004, עמ' 411-420; אהוד שפרינצק, *ניצני פוליטיקה של דה-לגיטימיות בישראל 1967-1972*, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג; Gadi Wolfsfeld, *The Politics of Provocation: Participation and Protest in Israel*, State University of New York Press, Albany, NY 1988, p. 14; Lilly Weissbrod, 'From Labor Zionism to New Zionism: Ideological Change in Israel', *Theory and Society*, 10, 6 (November 1981), pp. 777-803. להגדרת מחאה כפוליטית ראו: תמר הרמן, *מלמטה למעלה: תנועות חברתיות ומחאה פוליטית*, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1995, עמ' 2134, וכן: Idem, 'New Challenges to New Authority: Israeli GrassRoots Activism in the 1950's', in: Ilan S. Troen and Noah Lucas (eds.), *Israel: The First Decade of Independence*, State University of New York Press, Albany, NY 1995, pp. 105-121.

מאי 1968 בפריוז.² 'תרבות הנגד' (Counter Culture) היתה תופעה חברתית רחבה בשנות השישים והיא באה לידי ביטוי בלבוש, בדיבור, במוזיקה, ביחסים בין-אישיים, בשימוש בסמים ועוד.³ נציגיה המובהקים היו 'ילדי הפרחים' או ה'היפים' (Hippies), שקראו לשינוי כולל של הוויית החיים בסיסמה 'עשו אהבה ולא מלחמה'. שיאה של תופעה זו היה בהתכנסויות ברחבי ארצות הברית, קנדה ואירופה בקיץ 1967 (Summer of Love) ובפסטיבל 'וודסטוק' שנערך במדינת ניו יורק באוגוסט 1969. הן מרד הסטודנטים והן תרבות הנגד השתלבו ב'שמאל החדש' (New Left), אשר היה זרם פוליטי ורעיוני פופולרי בקרב הדור הצעיר והאינטליגנציה שזוהו עם התנועות הסוציאליסטיות בארצות המערב. 'השמאל החדש' צמח בסוף שנות החמישים בשל האכזבה מברית המועצות מצד אחד, וממדינת הרווחה הקפיטליסטית מצד שני, וביקש לחולל שינוי בדרכי הפעולה של השמאל ובפתרונות שהציע. הוא הורכב בעיקר מתנועות חוץ-פרלמנטריות שניסחו אידאולוגיה רדיקלית וביקורתית כלפי מה שנתפס כביטויים של אנטי-דמוקרטיה, כוחניות ושוביניזם של הממסד בחברה המערבית.⁴

המחאה בישראל ובעולם נשאה מאפיינים משותפים רבים: היא התבססה על קשר בין תרבות לפוליטיקה והפרקטיקות שלה נעו על טווח רחב - מיצירה אמנותית דרך הפגנות ועד הקמת תנועות חוץ-פרלמנטריות ומפלגות; בדרך כלל היא באה מהשכבות המבוססות של החברה, אם כי חלק ממנה צמח משכבות מקופחות; מוביליה היו צעירים בגילאי תיכון ואוניברסיטה (בישראל היה הגיל הממוצע של סטודנטים מבוגר יותר, בשל השירות הצבאי); היא נשאה מסרים שאפשר לזהותם לכאורה עם עולם הערכים של השמאל הפוליטי, אם כי לעתים היא היתה כללית יותר והתקשרה כך או אחרת להתקפה על הממסד והסדר הקיים; לרוב התחוללה במסגרת המחאה פנייה של ציבור, שמסורתית השתייך אל תנועות הפועלים, נגד תנועות אלה, במה שנראה כ'מרד פנימי'. במקצת המדינות היא היתה מלווה בירידתה של מדינת הרווחה ועלייתו של הימין השמרני. המחקר הקיים, העוסק ישירות במחאה הצעירה בישראל בשנות השישים והשבעים, דן בה בעיקר מתוך ההקשרים העולמיים שלה.⁵ לפיכך בולט בו חסרונה של זווית הראייה הבוחנת

2 לפי הערכות מאותה תקופה התחוללו יותר מאלף מרידות סטודנטים במגוון רחב של מדינות. ראו: מוני אלון, **הסיכוי הנצחי: נוער ושינוי חברתי**, ספרית פועלים, תל אביב 1986, עמ' 189; סיל פטריק, מורין מק'קונביל, **המהפכה הצרפתית 1968**, עם עובד, תל אביב 1969; אליעזר בן-רפאל, **המהפכה הסטודנטים: מחקר משווה - ארה"ב, גרמניה וצרפת**, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1973. להרחבה: Seymour Martin Lipset and Philip G. Altbach (eds.), *Students in Revolt*, Beacon Press, Boston 1970; Jeremi Suri, *Power and Protest: Global Revolution and the Rise of Détente*, Harvard University Press, Cambridge, MA 2003; Gerd-Rainer Horn, *The Spirit of '68: Rebellion in Western Europe and North America, 1956-1976*, Oxford University Press, Oxford 2007.

3 להגדרת המושג ראו: Keith A. Roberts, 'Towards a Generic Concept of Counter-Culture', *Sociological Focus*, 11, 2 (April 1978), pp. 111-126.

4 Staughton Lynd, 'The New Left', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 382 (March 1969), pp. 64-72; John McMillian and Paul Buhle (eds.), *The New Left Revisited*, Temple University Press, Philadelphia, PA 2003.

5 גדי טאוב, 'שנות השישים האמריקניות בישראל: ממרד לקונפורמיות', **עינים בתקומת ישראל**, 13 (2003), עמ' 128; Arie M. Dubnov, 'The Missing Beat Generation: Coming of Age and Nostalgism in Arik Einstein's Music', *Jewish Social Studies*, 21, 1 (Fall 2015), pp. 49-88.

גם את ההקשר המקומי הספציפי של המחאה, שיכול להוסיף להסברים הקיימים על נסיבות התפתחותה. אי-הבהירות באשר למאפיינים הייחודיים של המקרה הישראלי מעלה שאלות שונות, כגון: עד כמה היה המקרה הישראלי חלק מההתרחשות העולמית? מה עורר את המחאה? מה היה הקשר בין המופעים המקומיים השונים שלה? ומה הקשר של המחאה לתהליכים הפוליטיים המרכזיים באותה תקופה בישראל, ובמרכזם שקיעת ההגמוניה של תנועת העבודה והמהפך הפוליטי שהתרחש במאי 1977?

במאמר זה אנו מבקשים לבחון את מחאת צעירים בישראל מזווית ראייה חדשה שדרכה אפשר יהיה לענות על שאלות אלו. זווית זו תגובש מתוך פרק רקע שידון בקשר שבין הסוציולוגיה הפוליטית של הדור הצעיר בישראל, שהוביל את המחאה, להתפתחות 'מבנה השליטה' של תנועת העבודה, שנגדה פְּוונה המחאה, מקום המדינה ועד פרוץ המחאה לאחר מלחמת ששת הימים.⁶ לטענתנו, בתקופה זו התפתחו שלוש תופעות, שהיתה ביניהן זיקת גומלין מיוחדת: האחת, עלייתה של ביקורת פנימית בציבור, שמסורתית השתייך למסגרות החברתיות, הפוליטיות והכלכליות של תנועת העבודה, כלפי מבנה השליטה שלה; השנייה, התגבשות תפקידו של הדור הצעיר במציאות זו, כמי שצועק 'המלך הוא עירום', עוד בטרם החברה כולה חושפת את האוריינטציות החבויות בה; השלישית, התהוותה של התרבות הצעירה כמרחב שבו התארגנה ההתנגדות לממסד, בטרם מימשה את עצמה במסגרות פוליטיות מוגדרות. תופעות אלו עברו, כפי שנראה, התפתחות הן כל אחת כשהיא לעצמה והן ביחסי הגומלין ביניהן לאחר מלחמת ששת הימים, אך הן יהיו מנגנון פרשני שדרכו ניתן לבחון את המחאה בשנים 1977-1967. חלקו המרכזי של המאמר יעסוק בגילויים של המחאה בתקופה זו וינתח אותם כהמשך של אותם מכניזם, שבו הדור הצעיר בישר את עלייתה של התנגדות להגמוניה של תנועת העבודה; בכך יסייע המאמר למקם את המחאה התרבותית והפוליטית בהקשר היסטורי ברור ויבהיר את תפקידה על רקע התפתחותה של החברה הישראלית.

רקע: הגמוניה וביקורת בחברה הישראלית, 1948-1967

בתיקוף ההיסטורי של ההגמוניה של תנועת העבודה הישראלית משמשים על פי רוב שני אירועים מרכזיים בבחינת קו פרשת מים ומסמנים את המעבר משיא כוחה לתחילת שקיעתה: האחד הוא מלחמת ששת הימים (ותקופת ההמתנה שלפניה); השני הוא מלחמת יום הכיפורים (ותנועת המחאה שלאחריה).⁷ תיקוף זה מתבסס על עשור השנים שבין מחצית שנות החמישים למחצית שנות השישים, שהתאפיין ביציבות פוליטית, שקט יחסי בגבולות, חיסול

6 המושג 'מבנה שליטה' מתייחס במאמר זה לאופן שבו תנועה פוליטית בונה את כוחה החברתי דרך הקצאת זכויות, חובות והעדפות. פלד ושפיר מתייחסים לסוגיה זו במושג 'משטר שילוב'. ראו: יואב פלד וגרשון שפיר, *מיהו ישראלי*, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2000, עמ' 20.

7 למשל: פלד ושפיר, שם, עמ' 10; יעל ישי, *בין גיוס לפיוס: החברה האזרחית בישראל*, כרמל, ירושלים 2003, עמ' 78; שמואל נח איזנשטדט, *תמורות בחברה הישראלית*, משרד הביטחון, תל אביב 2004, עמ' 35-44; לב גרינברג, 'מפא"י בין דמוקרטיזציה לליברליזציה: לשאלת תוקפה של הדיכטומיה מדינה/חברה אזרחית', בתוך: יואב פלד ועדי אופיר (עורכים), *ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית?*, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים 2001, עמ' 244-261.

המעברות וצמיחה כלכלית מואצת (עד המיתון שסימניו הראשונים נראו בשנת 1966), אך גם על העלייה הדרמטית בהתנגדות לממסד השלטוני ועל התמורות הכלכליות והשינויים בתוך המערכת הפוליטית שליוו את שתי המלחמות.⁸ אולם, כפי שמראה המחקר העדכני, מוסכמה היסטוריוגרפית זו חוטאת למציאות, שכן כבר בשנות החמישים התגלו בקיעים משמעותיים במבנה השליטה של תנועת העבודה.⁹ בפרק הרקע נתאר כיצד 'בישר' הדור הצעיר את היווצרות בקיעים אלו וכיצד הם התפתחו ל'קווי שבר' שיאפיינו את המחאה לאחר זמן.

מחאת 'הדור השקט'

החלוקה הדורית של החברה הישראלית מתבססת לרוב על התאוריה הדורית הכללית בהקשר לחברה המערבית, אשר רואה בדור החדש שנכנס לחיים הציבוריים בשנות החמישים והשישים (ילידי 1925-1945) את 'הדור השקט'. במקרה הישראלי מכונה דור זה 'דור תש"ח', 'דור בארץ' או 'דור הצבר'.¹⁰ בני הדור נתפסו כ'ביצועיסטים', שפעלו באופן ממושמע תחת המסגרות הממוסדות. טענה זו מתחזקת לאור התפקיד שמילאו הצעירים בהעפלה, בהתיישבות ובמאבק הביטחוני בשנות הארבעים.

המוסכמה בדבר האופי הצייתי של הדור, שכאמור נשענה על המציאות של תקופת היישוב, השתנתה לאחר הקמת המדינה משחל שינוי באופיו של הדור: הנוער והצעירים החלו לגלות סימנים של מרד פסיבי, שהתבטא ב'המנעות', אי-ציות, ובכינון מרחבים חדשים של חופש הפרט.¹¹ רבים מתלמידי בתי הספר התיכוניים חדלו מלהשתתף בפעילות תנועות הנוער; מקצתם החלו לפתח את 'התרבות הסלונית', שכללה האזנה לתקליטי רוקנ'רול, ריקודים סלוניים ואימוץ סגנון לבוש שנחשב ראוותני; הבוגרים יותר מיהרו להשתחרר מהשירות הצבאי ופנו ללימודים גבוהים, לרכישת מקצוע, להקמת בית משפחתי ולביסוס מעמדם הכלכלי, תוך כדי אימוץ מאפיינים 'בורגניים'.¹²

'המרד הפסיבי' של הדור הצעיר בשנות החמישים נחשף גם מתוך הטענות שהעלו כלפיו נציגים שונים של ממסד תנועת העבודה. כבר בנובמבר 1950 דיווח יזהר סמילנסקי

8 הכוונה למיתון שלפני מלחמת ששת הימים והקמת ממשלת הליכוד הלאומי בתקופת ההמתנה, עליית כוחו של הליכוד בבחירות 1973, התפטרות ראשת הממשלה גולדה מאיר בשנת 1974 והמשבר הכלכלי שלאחר המלחמה. ראו הרחבה בהמשך.

9 Herman (above note 1)

10 Mark McCrindle, *The ABC of XYZ: Understanding the Global Generations*, UNSW Press, Sydney 2010, pp. 1-18; עוז אלמוג ותמר אלמוג, מחקר דור ה-Y, מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית, הטכניון, חיפה 2013, <http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=30362&bookid=7>, 2013, עמ' 122-154.

11 למשל: 'נוער עברי איך?', דבר, 13.11.1950; 'מקורות המשבר בדור הצעיר הישראלי', שם, 28.1.1951; יגאל לב, 'הדור הצעיר חייב אבל לא אשם', מעריב, 14.6.1962; Oded Heilbronner, 'Resistance through Rituals - Urban Subcultures of Israeli Youth from the Late 1950s to the 1980s', *Israel Studies*, 16, 3 (Fall 2011), pp. 28-50.

12 פולה קבלו, 'אורחים מתבגרים: כינוס התלמידים בשיך מוניס: התנגשות, דיאלוג ומפגש', ישראל, 4 (2003), עמ' 123-154; אלי צור, 'בידידות המנהיג הוקן', הציונות, כ"ב (2000), עמ' 283-310; אורי

מעל במת הכנסת כי בני הדור הצעיר נעדרים מן 'העמדות החלוציות' של קליטת עלייה ולא עולים להכשרות ולהתיישבות;¹³ בינואר 1951 כינסה מפא"י דיון חירום בבית ברל ב'שאלת הדור הצעיר', והנואם המרכזי, זלמן שזר, חזר על טענת היעדרותו מן המשימות הלאומיות של התיישבות וקליטת עלייה;¹⁴ ב־1953 ערכה תנועת המחנות העולים בירושלים משפט ציבורי רב־משתתפים, ובו הואשם הדור הצעיר בהשתמטות ממשימות השעה; בכינוס שנערך בשיך־מוניס ב־1954 בהשתתפותם של כשמונת אלפים תלמידי כיתות י"א וי"ב פנה דוד בן־גוריון, אז בתקופת פרישתו הזמנית מתפקיד ראש הממשלה וישיבתו בשדה בוקר, אל הדור הצעיר בקריאה להתגייסות מחודשת לטובת היעדים הלאומיים, ונענה בחוסר עניין מופגן;¹⁵ בשנת 1960 השתמש סמילנסקי בכינוי 'דור האספרסו' בהתכוונו לצעירים בישראל, ובעקבותיו נפוץ השימוש בכינוי הנלעג בשיח הציבורי;¹⁶ ביוני 1962 התקיים בתל אביב משפט ציבורי לדור הצעיר, שהואשם בחוסר מתח לאומי, ברמת תרבות ירודה, בריבוי עבריינות ובהיעדר מוסר. השופטים קבעו כי 'חיי הדור הצעיר ריקניים יותר מבקבוק חלב שחתול ליקק אותו עד תומו'.¹⁷ ההתעניינות הממסדית בביטויים התרבותיים הייחודיים של הצעירים, שלעתים לוותה בחרדה, היתה חלק מהתגבשותה של המחשבה החינוכית לאחר מלחמת העולם השנייה, שכללה את התפתחותה של התאוריה הדורית ואת הגדרת סביבת הפעולה של הצעירים כ'מורטוריום'; בישראל היא נגעה גם לדאגה להמשכייתה של המדינה הצעירה.¹⁸ התפיסה שראתה בדור הצעיר גורם נבדל (ופגיע), המקיים 'תת־תרבות' משל עצמו, עמדה למשל מאחורי האיסור שהוטל על הופעת להקת החיפושיות בישראל בשנת 1965, מתוך טיעון של 'השפעה רעה על הנוער'.¹⁹ באותן שנים גם עלה על סדר היום העיסוק ב'נוער השכונות' ו'חבורות הרחוב'. ההתנהגות העבריינית סומנה כקצה המדרון החלקלק

כהן, 'מיכאל שלי והמעבר מעלית מהפכנית למעמד בינוני', ישראל, 3 (2003), עמ' 157-182. באשר לשינוי במעמד תנועות הנוער: הכנסת השביעית, ועדת החינוך והתרבות, 23.2.1970, 9.3.1970, 16.3.1970, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), כ-3\186; ועדת החינוך והתרבות, ישיבה בעניין מעמדן של תנועות הדור הצעיר בישראל, 15.12.1976, א"מ, כ-10\198; המועצה ה'12 של עיריית תל אביב, ישיבה 9, 14.7.1974, ארכיון עיריית תל אביב; Paula Kabalo, 'Pioneering Discourse and the Shaping of an Israeli Citizen in the 1950s', *Jewish Social Studies*, 15, 2 (Winter 2009), pp. 82-110; Heilbronner (above note 11).

13 'נוער עברי איך?', דבר, 13.11.1950.

14 'מקורות המשבר בדור הצעיר הישראלי', דבר, 28.1.1951.

15 קבלו (לעיל הערה 12).

16 רוביק רוזנטל, הלסקיקון של החיים: שפות במרחב הישראלי, כתר, ירושלים 2007, עמ' 22, 116.

17 יגאל לב, 'הדור הצעיר חייב אבל לא אשם', מעריב, 14.6.1962.

18 על הגדרת המורטוריום ראו: ראובן כהנא (בהשתתפות תמר רפפורט), נעורים והקוד הבלתי־פורמלי: תנועות נוער במאה העשרים ומקורות הנעורים הפוסט־מודרניים, מוסד ביאליק, ירושלים 2007, עמ' 29, 146-145. על החשיבות שיוחסה לנוער בישראל ראו: Kabalo (above note 12).

19 תיקי משרד החינוך, א"מ, גל-1426/7, גל-1426/7,8; דברי הכנסת, 44, ישיבה 32 של הכנסת השישית, 8.2.1966, א"מ.

שבו צועד גם הדור הצעיר האליטיסטי, ונטען כי הגורם לשניהם נמצא בהשפעתה של 'התרבות המערבית הריקה'.²⁰ טענות אלו התחזקו לנוכח סימני ה'אמריקניזציה' של ישראל בשנים אלו.²¹

הגישה שראתה ב'משבר הנוער' תופעה תרבותית ייחודית לקבוצת גיל מסוימת הפרידה בין ההתרחשות התרבותית להקשר החברתי והפוליטי שבמסגרתו עלו גילויים אלו, ולכן התקשתה להתמודד אתו, כפי שעלה מהתסכול שגילה הממסד. הפרספקטיבה התרבותית החמיצה את העובדה שהיחלשות הזיקה של הדור הצעיר לערכים ה'חלוציים' התרחשה על רקע עיצוב היחסים בין הציבור לממסד בעידן המדינה והיתה למעשה תולדה של שינוי בדרך הגיוס הפוליטי של תנועת העבודה.²² הגילויים של שינוי זה, שמשמעותו היתה נסיגה מהוולונטריזם של תקופת היישוב, תוארו גם כ'משבר החלוציות'. אולם, משבר זה לא היה ייחודי לנוער וגם לא נגזר באופן דטרמיניסטי מהממלכתיות, שכן הוא ניכר גם בתנועות הקיבוציות שנאחזו בתפיסה החלוצית;²³ השינוי גם לא היה חלק מובנה בעצם הריבונות, שכן היו חלופות שונות לאופן הניהול שלה, כפי שהראו המאבקים הפנימיים במפא"י באותה תקופה.²⁴ הוא נבע מהתהליך הסוציו-פוליטי שדרכו בנתה תנועת העבודה את כוחה, בתנאים הייחודיים של ראשית המדינה והעליות הגדולות.²⁵

בשנים 1948-1953 כוננו מפא"י ומפ"ם כאחת מנגנון גיוס, שהתבסס על תפקידן המתווך, ובמרכזו המערכות הכלכליות שעליהן שלטו (ההסתדרות ומנגנוני המדינה במפא"י, הקיבוצים במפ"ם). כפועל יוצא צמצמו שתי המפלגות את הפעולה האידאולוגית בקרב הציבור הרחב, תוך כדי פיתוח מנגנון חלוקת המשאבים כתחליף להשתתפות הפוליטית של האזרחים. הן התגבשו כ'מפלגות מנגנון', ששאבו את כוחן

20 דיון בהתנהגויות שליליות בקרב בני נוער, ישיבות הכנסת השישית, 27.12.1965, א"מ, כ-155; ישיבת ועדת משנה של משרד החינוך והתרבות לענייני התנהגויות שליליות של בני הדור הצעיר, 5.7.1966, א"מ, כ-191\2.

21 אבנר מולכו, 'קפיטליזם ו"הדרך האמריקנית" בישראל - פריון, ניהול והאתוס הקפיטליסטי בסיוע הטכני של ארצות הברית בשנות החמישים', אבי בראלי, דני גוטווין וטובה פרילינג (עורכים), חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר תשס"ה, עמ' 263-294.

22 קבלו (לעיל הערה 12); צור (לעיל הערה 12); אבי בראלי, 'הממלכתיות ותנועת העבודה בראשית שנות החמישים: הנחות מבניות', בתוך: מרדכי בראון (עורך), אתגר הריבונות, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1999, עמ' 23-44.

23 אלון פאוקר, 'אוטופיה בסבך הסתירות - השוואה בין הדימויים העצמיים של התנועות הקיבוציות השונות בעשור הראשון למדינה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2006.

24 אבי בראלי, מפא"י בראשית העצמאות 1948-1953, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2007.

25 זאת בהמשך לאופן הפעולה של תנועת העבודה הארץ-ישראלית בתקופת היישוב. ראו: יונתן שפירא, אחדות העבודה ההיסטורית: עצמתו של ארגון פוליטי, עם עובד, תל אביב 1975; משה ליסק ודן הורוביץ, 'גיוס פוליטי ובינוי מוסדות ביישוב היהודי בתקופת המנדט', בתוך: משה ליסק ועמנואל גוטמן (עורכים), המערכת הפוליטית בישראל, עם עובד, תל אביב 1979, עמ' 51-121; עמנואל גוטמן, 'מפלגות ומחנות - יציבות ושינוי', שם, עמ' 122-170; בנימין נויברגר, ממשל ופוליטיקה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1997, עמ' 31-32.

מקשר פונקציונלי עם הציבור, ולא התבססו על דינמיקה דמוקרטית ומעורבות. עקב כך היו צינורות ההשפעה כלפי 'מעלה' חסומים, ולאזרח נותר מקום סביל בלבד בתוך מבנה השליטה החדש.²⁶ 'ההתדרדרות הערכית והמוסרית של הנוער', שתוארה כמשבר דורי-תרבותי, היתה אפוא תגובה להסדר שבין המסגרות הפוליטיות האלה לאזרחים. התרבות הצעירה כוננה את עצמה כמרחב חסר זיקה לחלוציות, מתוך 'החווה הפונקציונלי' שהממסד עצמו עיצב, אך התעלמותה מההטפות האידאולוגיות ומההאשמות שהופנו אליה נתפסה כמרד כלפיו. פעילי 'המחאה השקטה' לא ביקשו למרוד אלא רק להצביע על המוגבלות של מבנה השליטה החדש של תנועת העבודה מבחינת הגיוס הפוליטי: העובדה שהוא לא קשר אליו באופן אידאולוגי ודמוקרטי את תומכיו. הסימנים האלה נתגלו זמן רב יחסית לפני שהמשבר הסוציו-פוליטי קיבל ביטוי בדור המבוגר יותר. רק לקראת מחצית שנות השישים הבינו מנהיגי תנועת העבודה שהם חסרי אחיזה ממשית בציבור וכי למנגנון הפונקציונלי, שסייע להם לבסס עצמה פוליטית בטווח הקצר, היו מחירים בטווח הארוך.²⁷ 'הפניית העורף' ל'ערכים החלוציים', שניכרה בתרבות הדור הצעיר, היתה אפוא סימן מטרים להיעדר זיקה פוליטית על בסיס השתתפותי ודמוקרטי, שהתגבשה בהדרגה לקווי שבר נוספים במבנה השליטה של תנועת העבודה.

סדקים בהגמוניה

מבנה השליטה שהתפתח מתוך מנגנון הגיוס הפונקציונלי של תנועת העבודה התבסס גם על חלוקה דיפרנציאלית של עצמה פוליטית, חברתית, כלכלית ותרבותית. הוא כלל הנהגה קבועה ומצומצמת, ששלטה בשכבה חברתית שהיתה קרובה למוקדי חלוקת העצמה והמשאבים (חברי הקיבוצים במפ"ם וחברי מנגנוני המפלגה, ההסתדרות והמדינה במפא"י); שכבה זו גייסה את תמיכת הציבור הרחב לקראת בחירות; הציבור עצמו היה חסר יכולת השפעה וכוח כשהוא לעצמו, וגם לא השתתף בחיים הפוליטיים לבד מההצבעה בבחירות.²⁸ הייררכייה זו יצרה שלושה מעגלים קונצנטריים שעצמתם הפוליטית תורגמה למשאבים כלכליים: במרכז היה מעגל ההנהגה, סביבו מעגל המנגנון ואחריו מעגל הציבור הרחב. השילוב בין מבנה זה ובין הפיתוח הכלכלי המואץ שעברה מדינת ישראל בעשורים הראשונים לקיומה יצר ריבוד חברתי, שנקבע לפי המרחק מהמרכז. עקב כך, תחת שלטונה

26 Avi Bareli, 'Mamlakhtiyut, Capitalism and Socialism during the 1950s in Israel', *The Journal of Israeli History*, 26, 2 (September 2007), pp. 201-227; טל אלמליח, 'קץ עידן ההנהגה ההיסטורית' בקיבוץ הארצי ובמפ"ם, 1973-1956: היבטים כלכליים, חברתיים ופוליטיים, עיונים בתקומת ישראל, 24 (2014), עמ' 306-331.

27 כפי שביטא זאת יצחק בן-אהרן במאמרו המפורסם, 'עוז לתמורה בטרם פורענות', דבר, 11.1.1963. פורסם באותו יום גם בלמרחב וב-14.1.1963 בגרסה מקוצרת גם בעל המשמר; ראו: דני גוטוויין, 'על הסתירה בין האתוס החלוצי לאידאולוגיה הסוציאליסטית בתנועת העבודה הישראלית: דוד בן-גוריון ויצחק בן-אהרן, 1948-1967', עיונים בתקומת ישראל, 20 (2010), עמ' 208-248.

28 לדיון נרחב בנושא זה ראו: בראלי, מפא"י בראשית העצמאות 1948-1953.

היציב לכאורה של תנועת העבודה נוצרה בשנות החמישים והשישים 'מדינת סעד מפולחת' שהמתחים בין חלקיה היו תשתית לתסיסה כלכלית-חברתית, תרבותית ופוליטית.²⁹ הסתירות הפנימיות במבנה השליטה הדיפרנציאלי הפכו את הקשר הפונקציונלי בין הציבור ובין הממסד למאבק. קו השבר שסימן הדור הצעיר, שנבע מאי־השתתפות הדמוקרטית, התפתח לביקורת שנשענה על חלוקת העצמה הלא־שוויונית ונשאה מספר מאפיינים: האחד היה המקור ה'פנימי' שלה, כלומר העובדה שבאה מקבוצות שהיו קשורות למסגרות הכלכליות, החברתיות או הפוליטיות של תנועת העבודה (או לכולן יחד); השני היה התפתחותה 'מלמטה', כלומר מטעם קבוצות שלא הופעלו על ידי ממסד כלשהו; השלישי היה שהיא באה מכל שכבות הגיל, ולא היתה בעלת סממנים דוריים ייחודיים.³⁰ מתוך הרקע המשותף התפצלה הביקורת לכיוונים אידאולוגיים שונים, באופן שמהווה ציר מארגן להבנת המאבקים בין הממסד של תנועת העבודה ובין ציבור תומכיה, על רקע פעולתו של מבנה השליטה שלה.

כיוון אחד של ביקורת עסק במגמות המיסוד ההיררכי של המפלגות והממסדים שעליהם הן שלטו, והתמקד בתופעות שהתפרשו כתולדה של חוסר דמוקרטיה או ניצול לא תקין של עצמה. בשנים 1950-1953 קמו במפא"י קבוצות שכונו 'הצעירים' ו'חוג המעורר', אשר ביקשו לחולל דמוקרטיזציה במפלגה ולבנותה על תשתית חברתית רחבה יותר; בשנים 1951-1956 פעלה 'שורת המתנדבים' שהוקמה בידי סטודנטים תומכי מפא"י ועסקה בביקורת מנגנון הממשלה וההסתדרות, כדי להבטיח את המנהל התקין בהן; ב'1952 פרץ 'מרד הימאים' בשל טענות נגד חוסר הדמוקרטיה באיגוד המקצועי; בשנים 1952-1953 התחולל מאבק בין הנהגת מפ"ם (משתי החטיבות שהרכיבו אותה) לקבוצות אופוזיציוניות בתוכה, שבחלקן אמנם נשא אופי של טיהור אידאולוגי אך יותר מכך נסב על שליטה; ב'1959 נוסד בקיבוץ הארצי ובמפ"ם 'חוג ה'11' שהתיימר לכוון הנהגה תנועתית ומפלגתית חדשה וב'1962 התפתח בהם מרד ציבורי נגד 'הקולקטיביות הרעיונית'; בשנת 1960 הוקמה 'מן היסוד' מתוך ביקורת חריפה על בן־גוריון ועל אופי השליטה במפלגה.³¹

כיוון שני של ביקורת היה מחאה על רקע של מצוקה כלכלית וחברתית, שהיתה תולדה של האופי המפולח והלא־שוויוני של חלוקת המשאבים הממשלתיים, ההסתדרותיים

29 דני גוטוויין, "החלוציות הבורגנית": תרבות פופולרית והאתוס של "מעמד הביניים הממסדי" - שירי נעמי שמר 1956-1967, ישראל, 20 (2012), עמ' 20-80.

30 רוב הביקורת הפנימית בחלקיה השונים של תנועת העבודה עסקה בנושאים אלו; טענות של קבוצות במפא"י ובמפ"ם נגד מדיניות הממשלה בשאלות המרכזיות שעל הפרק היו בתקופה זו בעלות חשיבות משנית, ונגזרו משיקולים פוליטיים של מאבקים בין מפא"י למפ"ם יותר מאשר ממחלוקת מהותית. למשל: המחאה נגד הסכם השילומים, המחאה נגד הממשל הצבאי, ועד השלום הישראלי והליגה למניעת כפייה דתית. להרחבה ראו: Herman (above note 1); Bareli (above note 26).

31 מקרה זה היה מורכב יותר מהדוגמאות האחרות משום שהמאבק בבן־גוריון, לצד החלקים ה'דמוקרטיים' שלו, ביקש גם לשמר את כוחם של מגזרים מסוימים בחברה, כלומר ליצור מיסוד לא־שוויוני מסוג אחר. אורי כהן, "האינטלקטואל הטהור" בפוליטיקה או אליטה אקדמית במשבר: מעורבות האוניברסיטה העברית בפרשת לבון, עיונים בתקומת ישראל, 14 (2004), עמ' 191-229; גרינברג (לעיל הערה 7);

והקיבוציים. 'מחאת המעברות' החלה בשנת 1950 וב-1952 הפכה למהומות שפרצו לתודעה הציבורית; ההתפרצות המשמעותית ביותר התחוללה בשנת 1959 באירועים שהחלו בשכונת ואדי סאליב בחיפה והתפשטו בערים נוספות; באפריל 1966, עם הרגשת השפעות המיתון, פרצו הפגנות מחאה של מובטלים ובאחד במאי אותה שנה היתה תהלוכת חג הפועלים באשדוד להתפרעות של עובדים מפוטרים. הפגנות כגון אלו הלכו והתרבו ברחבי הארץ, וסימלו מקור נוסף של התנגדות למציאות שהתפתחה בשל מבנה השליטה של תנועת העבודה.³²

כיוון שלישי הוא הביקורת שפיתחו דווקא קבוצות של מעמד הביניים שהיו קרובות למנגנוני חלוקת העצמה ונהנו ממדיניות החלוקה המפולחת. אופן הפעולה המגזרי של חלוקת המשאבים יצר בקרב חלקים ממעמד זה שהיו מזוהים עם מפא"י - מהנדסים, רופאים, מורי תיכון ואקדמאים - תביעה להגדיל את יתרונם מול קבוצות עובדים אחרות במשק, כך שיחרוג מדפוס הפילוח הקיים;³³ בקיבוצים התפתחה ככוח חברתי ופוליטי בעל עצמה קבוצת ה'משקיסטים', שהיתה מעוניינת בחיזוק מנגנון ההטבות המגזרי.³⁴ מהמחקר המועט שקיים בנושא עולה שגם בהקמת רפ"י היה, בין השאר, יסוד חברתי של עילית שביקשה לשפר את תנאיה.³⁵

מופעי המחאה השונים שהתרחשו בשנים 1948-1967 היו אפוא גילויים אידאולוגיים של הסתירות הפנימיות במבנה השליטה של תנועת העבודה, שהתפתחו על רקע המאבק בין הממסד ובין הציבור, שעליו בישר 'המשבר התרבותי' של הדור הצעיר. הסדקים האלה בהגמוניה העמיקו ככל שמבנה השליטה של תנועת העבודה התעצם, כך שההתפתחות הסוציו-פוליטית שלה הכילה גם את התפרקותה הפנימית. המגמה הדיאלקטית התבטאה בכך שבמחצית השנייה של שנות השישים, שלכאורה נראתה בה תנועת העבודה בשיא כוחה, החל שלב ירידתה. 'משבר הנוער' של שנות החמישים בישר את עלייתו של מבנה השליטה, ואילו המחאה של הצעירים בשנות השישים סימנה את ראשית שקיעתו.

עמיר בר-אור, 'מן היסוד - נפתוליה של תנועה פוליטית-רעיונית', עיונים בתקומת ישראל, 4 (1994), עמ' 478-493.

32 מ. גפן, 'אלפי עולים הפגינו ושבתו', על המשמר, 27.10.1952. ראו גם Herman (above note 1); סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל 1948-2003, עם עובד, תל אביב 2004, עמ' 95-99; יצחק יעקבי, 'התפרעויות חמורות באשדוד', דבר, 2.5.1966.

33 הנרי רוזנפלד ושולמית כרמי, 'ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה', מחברות למחקר ולביקורת, 2 (1979), עמ' 43-84; אמיר בן-פורת, היכן הם הבורגנים ההם?: תולדות הבורגנות הישראלית, מאגנס, ירושלים תשנ"ט, עמ' 161-183.

34 אלמליח (לעיל הערה 26).

35 כמו 'מן היסוד', גם רפ"י היתה תופעה מורכבת יותר שכן היה בה גם מרכיב של התקפה על מבנה הכוח הקיים וביקורת על דרכי כינונו. למעשה, נראה כי רפ"י הצליחה לאחד בתוכה חלקים משלושת כיווני

עשור המחאה, 1967-1977

'תרבות הנגד' בישראל

כמו בעולם המערבי כולו לוו שנות השישים בישראל בכניסתו של דור חדש (ילידי השנים 1945-1965) לחיים הציבוריים. אמנם בישראל החל 'הבייבי בום' לאחר מלחמת העצמאות, ולכן נוכחותו של הדור נראתה במלואה מאוחר יותר (במחצית השנייה של שנות השישים), אך מאפייניו היו דומים לאלה של הדור העולמי: קפיצה מספרית אדירה של האוכלוסייה הצעירה, התבגרות בתקופה של שקט יחסי והתקדמות כלכלית ניכרת, זהות דורית ייחודית ותודעה מרדנית לנוכח שאיפות הנורמליזציה של הוריהם. הרווחה והשפע היחסיים שאפיינו את 'דור שנות השישים', לעומת 'הדור השקט' שהיה עסוק במוביליות חברתית, הביאו לכך שתשומת לבו הופנתה להגשמת ערכים 'פוסט־מטריאליסטיים', כמו חופש הביטוי והמחשבה, התנגדות לדיכוי ואי־צדק שמהם סבלו ציבורים רחוקים ממנו, מימוש עצמי ופיתוח תרבות אלטרנטיבית.³⁶ הצעירים היו נגד הכול: בתי הספר הדכאניים, ההורים השמרניים, הבורגנות המשעממת, הקפיטליזם הצרכני, הלאומיות השוביניסטית, המלחמות והאימפריאליזם.

'תרבות הנגד' הישראלית שהוביל הדור הצעיר ביטאה ערכים אלו, כחלק מהאופי הייחודי של הדור. גילוייה ניכרו בעיתונות הכתובה, בספרות, בשירה ובתאטרון;³⁷ רבות מהיצירות האלה עלו ב'צוותא' בתל אביב, שהיה לבית היוצר של המחאה התרבותית.³⁸ תחום נוסף שריכוז סביבו צעירים 'מורדים' היה המוזיקה. משנת 1968 ואילך התפתחה במהירות סצנת להקות הקצב והמועדונים במרכז הארץ.³⁹ הצלילים הרועשים, הלבוש הפרוע, הסמים הקלים - כל אלו סימלו את הרוקנרול כמרחב של התנגדות לסדר הקיים, ששאב השראה מ'דור הביט' העולמי (Beat Generation).⁴⁰ המחאה קיבלה תנופה ניכרת עם התחלת שידורי הטלוויזיה בישראל ב־1968 והתבטאה גם בתכניות סאטירה חתרניות.⁴¹ באותן שנים נצפו גם ביטויים ראשונים

הביקורת על הממסד. פלד ושפיר, *מיהו ישראלי*, עמ' 40; יחיעם ויץ, 'הפה שהתיר: בן־גוריון, הקמת רפ"י והחרם על תנועת החרות ב־1965', *ישראל*, 17 (2010), עמ' 131-165; גרינברג (לעיל הערה 7).

36 הרמן, *מלמטה למעלה*, עמ' 246.

37 מבין היוצרים התבלטו חנוך לוין, יונתן גפן, יעקב רוטבליט, מאיר אריאל, שלום חנוך, אהוד מנור, עמוס עוז וא"ב יהושע. ראו: אלמוג, *פרידה משרוליק*, עמ' 114, 646.

38 Tal Elmaliach, 'The Israeli Left between Culture and Politics: Tzavta Club and Mapam 1956-1973', *The Journal of Israeli History*, 33, 2 (September 2014), pp. 169-183

39 בראש הזרם המרכזי של זירה זו עמדו אריק איינשטיין, מאיר אריאל, דני ליטני, להקת תמוז ולהקת החלונות הגבוהים, שייצגו מסרי מחאה ברורים. החידוש המשמעותי נראה בפעילות מועדוני הלילה והדיסקוטקים ברמלה ('קליפסו', 'הכריש' ו'דולפין'), בתל אביב ('אמא מתגלחת', 'אבא בהריון', 'חצות וחצי', 'טיפאניס', 'בר ברים', 'הרקיע השביעי') ובראשון לציון ('דון קמילו').

40 Dubnov (above note 5); ארי קטורזה, 'המחר לעולם אינו יודע - רוקנ'רול: הדת האמריקאית החדשה', *רסלינג*, 6 (חורף 1999), עמ' 113; מוטי רגב, 'סוף עונת התפוזים', בתוך: עדי אופיר (עורך), *חמישים לארבעים ושמונה* (גיליון מיוחד של *תיאוריה וביקורת*, 1213 [1999]), עמ' 251-259.

41 למשל: מערכוני חבורת 'לול', שעלו על המסך בשנים 1970-1973; תכנית הסאטירה הראשונה 'לא הכל עובר', שיצר מוטי קירשנבאום, עלתה בשנת 1971 אך ירדה משידור בשל לחצים מהממשלה; בשנת

של התארגנויות של תנועות כיתתיות, כגון הסיינטולוגיה, המדיטציה הטרנסצנדנטלית והגורו מהרישי, שיש הרואים בהתפתחותן במחצית שנות השבעים ביטוי לטראומות חברתיות שאחרי מלחמת יום הכיפורים. למעשה היה מדובר בסוג של מחאה תרבותית שחיפשה אחר תורות אחרות, לא לאומיות, שנמנעו מהדיון הפנים-ישראלי. תמר הרמן הגדירה תופעות אלו 'מרד אזרחי'.⁴² המחאה של הצעירים נעה על רצף שבין תרבות ופוליטיקה, והעצימה את הקשר ביניהן. קשר זה ניכר למשל בכתב העת המחתרתי למחצה **נעשוש**, שהחל לצאת לאור בתל אביב בשנת 1969 והופץ בקרב תלמידים וחיילים. היוזמים והכותבים היו חבורת תיכונסיטים שהציגו תפיסת עולם אנטי-ממסדית וביקורתית בהיותם מושפעים מהמסרים הכלליים של 'תרבות הנגד' בארצות הברית ובאירופה. לצד עיתון נוסף, **נעשוש**, שהורכב מפורשי מערכת **נעשוש**, עסקו הצעירים במלחמת ההתשה, בזכויות העם הפלסטיני, ביחסים בין-אישיים ועוד.⁴³ הרוח של **נעשוש** וגעשוש נראתה גם בעיתוני הסטודנטים של התקופה: **פי האתון**, ביטאון אגודת הסטודנטים של האוניברסיטה העברית (נוסד ב-1958), סיגל בסוף שנות השישים סגנון נון-קונפורמיסטי חריף סביב אותם נושאים;⁴⁴ **פוסט מורטם**, ביטאון אגודת הסטודנטים באוניברסיטת חיפה (נוסד ב-1971), גיבש גם הוא זהות ביקורתית ורדיקלית ועורר סערות בהנהלת האוניברסיטה ובכנסת;⁴⁵ **דרבן**, עיתון אגודת הסטודנטים של אוניברסיטת תל אביב (התפרסם בשנים 1965-1968), כלל את 'טור האחוריים של חנוך לוי' ובו סאטירה חריפה;⁴⁶ **ח"צאית**, הביטאון הלא-רשמי של צעירי הקיבוץ הארצי, ביטא גם כן את רוח התקופה והיה טבול בהומור שחור ובציניות.

אחד הגילויים התרבותיים המפורסמים של הדור הצעיר לאחר מלחמת ששת הימים היה הקובץ **שיח לוחמים** שיצא באוקטובר 1967.⁴⁷ נושאו העיקרי היה המלחמה, אך דרכה הוא עסק בביקורת תנועת העבודה והקיבוץ. אף שהתפרסם כקובץ בודד היה **שיח לוחמים** חלק מסדרה של שלושה קבצים, ויחד עם השניים שיצאו אחריו - **שנה לאחר המלחמה** (1968) ו**בין צעירים** (1969) - היה חלק מפעילותה של קבוצה נרחבת של בני קיבוצים שמתחילת שנות השישים החלו להשמיע קול ביקורתי וספקני כלפי המסגרות שבהן גדלו. פעילות זו,

1974 עלתה התכנית 'ניקוי ראש', שעוררה גם היא התנגדות בממשלה, אך הצליחה להציג, הודות לפופולריות שלה, 32 פרקים.

42 תמר הרמן, 'שנות ה-70', בתוך: מרדכי עומר (עורך), **גופי עצמי: אמנות בישראל, 1968-1978**, מוזאון תל אביב לאמנות, תל אביב 2008, עמ' 37-53, ובפרט עמ' 41.

43 מירית שם אור, 'תלמידי השמיניות רוטנים ונבחנים', **דבר**, 7.7.1970; יהונתן גפן, 'התלמידים הזקנים והמחותרת הנוצצת', **מעריב**, 11.6.1970.

44 אלמוג, **פרידה משרוליק**, עמ' 129, 139.

45 אופיו החתרני של העיתון זעזע את רקטור האוניברסיטה, בנימין אקצין, ובהמשך את המערכת הפוליטית בירושלים, שבראשה גולדה מאיר. ראו: שלמה נקדימון, 'לשכת העבודה החליטה לפתוח שורותיה לערבים ישראלים', **ידיעות אחרונות**, 25.5.1973.

46 יצחק לאור (עורך), **ספר חנוך לוי הצעיר**, 19, מטעם: **כתב עת לספרות ומחשבה רדיקלית** [תל אביב 2009].

47 אברהם שפירא (עורך), **שיח לוחמים: פרקי הקשבה והתבוננות**, בהוצאת קבוצת חברים צעירים מהתנועה הקיבוצית, תל אביב 1967.

שמצאה ביטוי בכתב העת שדמות ובפגישות רבות משתתפים במסגרת 'צוותאות אזוריות', כונתה 'תרבות המשווחים'. בבסיסה, כמו הגילויים האחרים של 'תרבות הנגד', עמדה תפיסה 'לעומתית' כלפי הממסד, שנשענה על חוסר הזדהות עם המערכת שבה צמחו, עד כדי ניכור.⁴⁸ שיח לוחמים, כמו הגילויים האחרים של 'תרבות הנגד' וכמו 'משבר הנוער' בראשית שנות המדינה, נתפס בעיני בני הזמן (ובעיני מקצת החוקרים) כתופעה של תרבות דורית ייחודית ולא התפרש על רקע המשבר הסוציו-פוליטי של תנועת העבודה.⁴⁹ לפיכך, כל עוד לא היה מדובר בפריצת גבולות משמעותית, המרחב הפוליטי לא הוטרד. בדרך כלל סווגו גילויי המחאה של הצעירים לפי רמת האיום שלהם על הקונצנזוס ולפיה נקבעה גם התגובה: כאשר המתנגדים היו 'בני טובים' מנומסים שרק 'העלו שאלות', הממסד היה סלחני ו'מחבק';⁵⁰ כשהיה מדובר בחריגות קלות מגבולות השיח הציבורי, ניסה הממסד ל'שחרר חבל' למחאה, בתקווה שכך תישאר בשליטה מסוימת;⁵¹ במקרים שנתפסו כאיום ממשי - בעיקר כאשר המחאה הגיעה מחוץ למעגלים החברתיים והאידיאולוגיים של תנועת העבודה - התגובה היתה קשה עד כדי היסטריה ציבורית.⁵²

הגוף שעורר את ההיסטריה הציבורית החריפה ביותר בישראל ב'עשור המחאה' היה 'הארגון הסוציאליסטי הישראלי', המוכר בשם 'מצפן', על שם ביטאונו. 'מצפן' הוקם בשנת 1962 כארגון מחתרתי למחצה שהחל למסד מחאה פוליטית בהשראת ארגוני השמאל הרדיקליים שצמחו באותה תקופה במערב. בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים התרחבה מאוד פעילות הארגון, אם כי הוא מעולם לא חרג ממספר של כמה עשרות פעילים קבועים (וחוג תומכים של כמאתיים איש). יותר משהיה ארגון פוליטי בעל תוקף או משקל כלשהו, היה 'מצפן' בגדר תופעה תרבותית שריכזה בתוכה את המופעים האינטלקטואליים הקיצוניים של 'תרבות הנגד' הישראלית ואת הקשריה ל'שמאל החדש' העולמי. הוא ביטא ביקורת חריפה נגד המשטר הכלכלי-קפיטליסטי, נגד אופייה הלא דמוקרטי והמיליטריסטי-שוביניסטי של המדינה ונגד הציונות ונישול הפלסטינים, והגדיר את עצמו אנטי-ציוני. לבד מהוצאה לאור של עיתון, בין השנים 1965-1983, עסקו חברי 'מצפן' בהפגנות רבות ובפעילויות נגד מוסדות שלטון והסברה בחוץ לארץ. האופן הבוטה שבו שבר הארגון כל

48 אלון גן, 'השיח שגווע?': 'תרבות השיחים' כניסיון לגיבוש זהות מייחדת לדור השני בקיבוצים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2002.

49 גן, שם; Dubnov (above note 5).

50 כותבי 'מכתב השמיניסטים' למשל הזמנו לשיחה עם שר החינוך יגאל אלון, וגולדה מאיר ייחדה אותם מהקבוצות האחרות המוחות באמרה כי 'הם לא בחורים מופקרים, הם לא אנשי מצפן', ישיבת ועדת חוץ ובטחון, 15.5.1970 א"מ, ג-06-16707. הפרדה זו נראתה גם כלפי המחאה שלאחר מלחמת יום הכיפורים. ראו: Eva Etzioni-Halevy and Moshe Livne, 'The Response of the Israeli Establishment to the Yom Kippur War Protest', *Middle East Journal*, 31, 3 (Summer 1977), pp. 281-296.

51 Elmaliach (above note 38)

52 טלי לב ויהודה שנהב, 'אל תקרי פועל - אלא פנתר: הפנתרים השחורים ופוליטיקת הזהויות בראשית שנות השבעים', תיאוריה וביקורת, 35 (2009), עמ' 141-164, וכן: הנ"ל, 'כינונו של האויב מבפנים: הפנתרים השחורים כמושא של פאניקה מוסרית', סוציולוגיה ישראלית, יב, 1 (תש"ע), עמ' 135-158.

מוסכמה חברתית, פוליטית ורעיונית הביא להוקעת חבריו בציבור, לרדיפתם בידי השב"כ והמשטרה, ולחששם של ארגונים אחרים להיות מזוהים עמם.⁵³ לצד 'מדרגות התגובה' השונות של הממסד כלפי 'תרבות הנגד', ניכר כי השאיפה שלא לאבד את יכולת ההשפעה על החלקים המתונים שלה לוותה גם בחשש שמדובר ב'מדרון חלקלק'. לא אחת נכרכו יחד המופעים השונים של המחאה התרבותית והמושגים 'מחאה חברתית' ו'חבורות רחוב' עמדו זה לצד זה. דיוניהן של ועדה מיוחדת שהוקמה בכנסת לבחינת תופעת עבריינות של הדור הצעיר (תחת ועדת החינוך והתרבות) ושל מועצת עיריית תל אביב, למשל, כללו באותה נשימה עיסוק בפשיעה, בריקודים סלוניים ובמחאה פוליטית.⁵⁴ בד בבד הופנתה תשומת לב רבה לנושא השימוש בסמים קלים, שקושר לכל אלה.⁵⁵ אולם גם כאשר נתפסה 'תרבות הנגד' כאיום על הסדר הקיים, לא היה זה מתוך הבנת הקשר שלה לפוליטיקה הישראלית, אלא דווקא בשל הזעזועים שחוללה מעבר לים. בתחילת 1969 הביעה גולדה מאיר חשש שבישראל יפרוץ מרד סטודנטים בהשראת הדור הצעיר באירופה ובארצות הברית;⁵⁶ גם 'השמאל החדש' זכה ליחס דמוני בשל האיום שאיים על הזיקה של נוער יהודי במדינות המערב לצינונות, יותר מאשר מחשש להשפעתו המקומית.⁵⁷ המאפיינים הרדיקליים של 'תרבות הנגד', העובדה שמוביליה היו הצעירים והאנטי־ממסדיות שלה טשטשו את התשתית הסוציו־פוליטית העמוקה שעליה היא נבנתה. גם השוליות של

- 53 מרדכי כפרי, 'ציפור ונפש של מצפן', חותם, 18.12.1968, עמ' 8; על המשמר, 2.3.1972 - ראש הממשלה מביעה דאגה מהחיבור בין מצפן, שי"ח והפנתרים השחורים. להרחבה: נירה יובל־דיויס, מצפן: הארגון הסוציאליסטי בישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1977.
- 54 דברי הכנסת, הכנסת השיעית, מושב שני, ישיבת הוועדה המשותפת לחינוך ושירותים ציבוריים, 22.2.1971, 17.5.1971, 24.5.1971; ישיבת ועדת החינוך והתרבות, 31.1.1972, א"מ, כ-8\198; מועצת העיר ה' 11 של עיריית תל אביב, ישיבה 13, 21.6.1970, ישיבה 29, 6.6.1971, ישיבה 9, 14.7.1974, ישיבה 10, 11.8.1974, ארכיון עיריית תל אביב; ישיבה של ועדת החינוך והתרבות עם מועצת התלמידים המרכזית של בתי הספר העל יסודיים בתל אביב, 26.6.1972, א"מ, כ-10\198; 'מחר הם הולכים לצבא'; היודעים הם על מה יילחמו? מעריב, 31.7.1970; 'צינונות בדיבור ובמעשה', רב שיח עם תלמידים מתל אביב וחיפה, שם, 17.2.1974.
- 55 על המשמר, 14.1.1969; 'הדור הצעיר היהודי בארה"ב, סמים והשמאל החדש', שם, 28.8.1970; 'הסכנה החברתית: "כחף" של בני טובים', דבר, 20.10.1967. ראו גם: דברי הכנסת, הכנסת השמינית, מושב שלישי, ישיבת הוועדה המשותפת לחינוך ושירותים ציבוריים, 22.3.1976.
- 56 'אולפן למהפכות', מעריב, 26.2.1969; ריאיון לעל המשמר, 2.4.1969.
- 57 יהודה טובין, 'מארקוזה והסכסוך היהודי־ערבי', בשער (פברואר-מאי 1969); רוברט גולדי, 'הרברט מרקוזה והאסכולה המרקסיסטית המערבית', בשער (נובמבר-דצמבר 1971). כתבות בעל המשמר: מנחם ארנוני, 'השמאל החדש והציביליזציה האמריקנית', 6.2.1970; הנ"ל, 'השמאל החדש - בנה הרוחני של תרבות מהגרים', 13.2.1970; ללא שם הכותב, 'שליחי הסוכנות פועלים נגד תעמולת "השמאל החדש"', 15.2.1970; מדור שלם תחת הכותרת 'במאבק עם השמאל החדש', 27.2.1970; ויכוח בין עמנואל ברמן ומנחם ארנוני, 'הסבר לא מבוסס על השמאל החדש', 15.4.1970; דב בריניר, 'עוד מסביב למרקוזה', 8.5.1970; הנ"ל, 'ניכור, קדמה ומארקוזה', 15.5.1970; הנ"ל, 'הרברט מרכוזה מכחיש את האוטופיה', 30.10.1970; הנ"ל, 'כאשר מרכוזה התמודד עם הבוסר', 6.11.1970; בן־ציון גולדברג, סדרת מאמרים שמנגחים את השמאל החדש באמריקה תחת הכותרת: 'פני הדור הצעיר האמריקני כיום', 'הדור הצעיר

'השמאל החדש' בישראל אל מול מדינות אחרות במערב חיזקה את הרושם שמדובר במושבות נעורים ניהיליסטית, תוצר של 'האמריקניזציה' ושל ניסיון לחקות את העולם הגדול. אולם התפרצות הדה-לגיטימציה של הממסד היתה בעלת הקשר מקומי רב-משמעות, שהניסיון לפרשו מתוך מבט תרבותי מביא להחמצתו. המחאה נשענה על היחס הדיאלקטי בין התפתחות כלכלית ו חברתית להתרחבות הסדקים במבנה השליטה של תנועת העבודה, שנבע מהסתירות הפנימיות של מנגנון הגיוס הפונקציונלי-דיפרנציאלי שלה. המחאה ביטאה, דרך התרבות הצעירה, שלב חדש בתולדות החברה הישראלית שהמופעים הפוליטיים שלו הגיעו לאחר זמן.⁵⁸ לעומת 'המחאה השקטה' של שנות החמישים שבישרה על עצם כינונו של מבנה שליטה חדש שנשען על מנגנון גיוס חסר מרכיב של השתתפות אזרחית, 'תרבות הנגד' בישרה על התפרקותו. הפיתוח הכלכלי שהתרחש בישראל בין מחצית שנות החמישים למחצית שנות השישים יצר מיצוי של מנגנון זה והתייתרות שלו ביחס לקבוצות השונות שאליהן פנה. לאחר מלחמת ששת הימים התבססו השכבות החברתיות שנהנו מהעצמה הפוליטית והכלכלית שהעניק להן מנגנון חלוקת המשאבים, עד כדי כך שהן חדלו מלהזדקק לו; בתהליך משלים, השכבה שלא נהנתה מכך התייאשה.⁵⁹

אבדן תפקידה המתווך של תנועת העבודה, שהנוער חש בו וביטא אותו דרך הדה-לגיטימציה שב'תרבות הנגד', הביא גם להקצנה בהתנגדות הפוליטית אליה. התנגדות זו התפתחה לפי קווי המתאר של הביקורת שנוצרה בתקופת כינונו של מבנה השליטה, והתייחסה למתחים הפנימיים בתוכו. כיוון אחד של הביקורת היה 'מחאה דמוקרטית' שעסקה בביקורת של מאפיינים אנטי-דמוקרטיים בפעולת השלטון, אך להבדיל מ'המחאה הדמוקרטית' של שנות החמישים ותחילת שנות השישים התייחסה בעיקר ל'מדיניות החוץ' של השלטון ולא ל'מדיניות הפנים' שלו; כיוון שני היה מחאה חברתית-כלכלית, שדמתה לגילויי המחאה הקודמים של השכבות המקופחות, אלא שהיא נעשתה בכלים פוליטיים יעילים יותר וגם הושפעה מרוח התקופה; כיוון שלישי, שהגיע בשלב מאוחר יותר, היה תביעה לליברליזציה של המערכות הממסדיות בדגש על זכויות הפרט. תביעה זו הזכירה את הניסיון של מגזרים מסוימים להיטיב את מעמדם במסגרת 'מדינת הרווחה המפולחת' שפעלה לפני 1967, וביטוייה הבולטים נראו בתקופת המשבר הכלכלי שלאחר מלחמת יום הכיפורים. האוריינטציות השונות נבדלו זו מזו בגילוייהן האידאולוגיים, אולם הן התפתחו כתולדה של אותו תהליך סוציו-פוליטי וכפי שנראה בהמשך אף איחדו כוחות במאבקהן.

'המחאה הדמוקרטית'

הפן ה'דמוקרטי' של המחאה התבסס על אינסטינקט דומה לזה שהפעיל את מבקרי המיסוד ההיררכי של תנועת העבודה. בתקופת המיסוד הופנתה הביקורת הן כלפי אופן ביצועו והן על פגיעתו לטענת המבקרים בערכי היסוד של תנועת העבודה וביכולתה לבסס את עצמה על

השמאלי באמריקה' וכדומה, למשל: 12.3.1971; ללא שם הכותב, 'ירידת השפעת השמאל החדש בקרב המתנדבים מחו"ל', 26.7.1971; דב בר-ניר, 'מארקוזה נוזף בשמאל החדש', 4.5.1973.

58 ש"נ איזנשטדט, החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, מאגנס, ירושלים 1973, עמ' 225, 368, 402.
59 דני גוטוויין, 'שמאל אטינגר, האנטישמיות ו"התייה שמעבר לציונות": היסטוריוגרפיה, פוליטיקה

ומעמד', עיונים בתקומת ישראל, 23 (2013), עמ' 83-175.

יסודות יציבים. עם תום השלב המכונן של ההגמוניה (השנים 1948-1967) נפתה הביקורת להתקיף את גילוייה של הגישה הלא-דמוקרטית של הממסד כלפי החברה שבחוץ. עוד לפני 1967 היו ביטויים לביקורת כזו בתוך תנועת העבודה, למשל של 'ועד השלום הישראלי' או 'הליגה למניעת כפייה דתית', אולם הם לא זכו לתמיכה ציבורית רחבה ולא עסקו בדה-לגיטימציה של המשטר.⁶⁰ לאחר מלחמת ששת הימים היתה 'המחאה הדמוקרטית' רחבה יותר, פופולרית יותר, וייצגה שיח שהושפע ישירות מ'תרבות הנגד' והציג את השלטון כמערכת דכאנית. היא נשענה בעיקר על תהליכי הביסוס הכלכלי שעבר מעמד הביניים בשנות השישים ועל הפנייה למימוש ערכים 'פוסט-מטריאליסטיים'. הזרזים להופעתה היו מספר תופעות שהתבלטו בשנים אלו: תופעה אחת היתה השליטה על האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים שנכבשו במלחמה; תופעה שנייה היתה פריצתה והתמשכותה של מלחמת ההתשה, על רקע מה שהתפרש כחוסר רצון אמתי לכונן שלום; תופעה שלישית היתה השפל שהתדרדר אליו אמון הציבור בהנהגה לאחר מלחמת יום הכיפורים.

המחאה נגד החזקת השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים התעוררה מיד לאחר תום המלחמה. אותו עולם ערכי 'דמוקרטי' שהפעיל את הביקורת על המיסוד ההיררכי, פנה לבקר את התנהלותה של הממשלה בנוגע לאוכלוסייה הפלסטינית; שני הארגונים המרכזיים שפעלו בנושא זה היו 'התנועה לשלום וביטחון' ו'שי"ח (שמאל ישראלי חדש)'. 'התנועה לשלום וביטחון' התגבשה בסתיו 1967 על ידי שיתוף פעולה בין חברים ממפ"ם ובין אנשי רוח מהשמאל הישראלי והאקדמיה (פרופ' ישעיהו ליבוביץ, פרופ' יהושע אריאלי, דן בן-אמוץ, עמוס קינן ועוד), והחלה את פעילותה ב-1968 בפרקטיקה תרבותית שכללה הפגנות, הפצת גילויי דעת והחתמה על עצומות ציבוריות. בשנת 1969 חל שינוי בדרכה ובאופייה וממגמה של שיתוף פעולה עם הממסד היא החלה להתנהל כאופוזיציה גלויה נגדו. לקראת בחירות 1969 היה אפילו ניסיון בתנועה לנטוש את דרך הפעילות החוץ-פרלמנטרית ולהתמודד בבחירות לכנסת כרשימה עצמאית (בשם 'נ"ס'), אך היא לא עברה את אחוז החסימה. משנת 1970 הביאה הרדיקליזציה של התנועה לפרישת מקצת מחבריה הוותיקים ולצמצום כוחה הציבורי.⁶¹

שי"ח (ראשי התיבות של שמאל ישראלי חדש), שנוסד בשנת 1969, נשא אופי אנטי-ממסדי יותר והוקם על ידי צעירים שפרשו ממפ"ם, בשיתוף עם חברים מאוניברסיטת תל אביב ומהאוניברסיטה העברית. יחד הם גיבשו כושר פעולה שהתבטא בשנים הבאות בעיקר בהפגנות למען נסיגה מהשטחים הכבושים וזכויות הפלסטינים וערביי ישראל.⁶² שתי התנועות הביעו ביקורת נגד הפגיעה בערכים ההומניים והדמוקרטיים שהיתה כרוכה בשליטה הצבאית על עם אחר. ביקורתם הופנתה כלפי השלטון, ועם הזמן היא השתנתה לייאוש

60 תמר הרמן, 'עלייתו של "ועד השלום הישראלי" ונפילתו', *הציונות*, יז (1993), עמ' 245-280; אלי צור, 'להיות עם חופשי: הליגה למניעת כפייה דתית בהקשרה ההיסטורי', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), *מדינה בדרך: החברה הישראלית בעשורים הראשונים*, מרכז ולמן שזר, ירושלים, 2001, עמ' 205-238.

61 להרחבה: תמר הרמן, 'מ"ברית שלום" ל"שלום עכשיו": הפציפיזם הפרגמטי של מחנה השלום בישראל', *עבודת דוקטור*, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב, 1989, עמ' 258-280.

62 עדי פורטוגו, 'תנועת שמאל ישראלי חדש: שמאל חדש בישראל', *ישראל*, 21 (2013), עמ' 225-252.

ממנו, שתורגם לניסיון להקים אלטרנטיבה פוליטית שתממש את הערכים הדמוקרטיים וההומניסטיים. בשנת 1972 ייסדו מקימי שי"ח יחד עם חברים מ'התנועה לשלום וביטחון' ומפורשי המפלגה הקומוניסטית (מק"י) תנועה בשם 'תכלת אדום', שלקראת בחירות 1973 הקימה את מפלגת 'מוקד' בראשותו של מאיר פעיל. המעבר ממחאה שהתמקדה בעיקר במבעים תרבותיים לייסוד גופים פרלמנטריים היה חידוש וסימן את 'חציית הקו' מ'פוליטיקה של לגיטימציה' ל'פוליטיקה של דה-לגיטימציה', במונחיו של אהוד שפרינצק.⁶³ לראשונה החל החלק 'השמאלי' של פורשי תנועת העבודה להתארגן נגדה ולהתחרות נגדה בבחירות. כיוון נוסף של 'מחאה דמוקרטית' התפתח מתוך תחושות הייאוש מהשלום שלא הגיע וזעם על מה שנתפס כחוסר כנות של השלטון באשר למאמצים לכונן שלום, על רקע מספר הולך וגדל של נפגעים באירועים ביטחוניים, ששיאם היה במלחמת ההתשה.⁶⁴ הגילוי הידוע ביותר של מחאה בתקופת מלחמת ההתשה נודע בשם 'מכתב השמיניסטים', שנכתב ונחתם בידי תלמידי כיתות י"ב ממרכז הארץ לאחר שנחשף בעיתונות כי נערכו גישושים להפגיש את נחום גולדמן, נשיא הקונגרס היהודי העולמי, עם נאצר וכי הממשלה לא נתנה את הסכמתה לכך.⁶⁵ התהודה הרבה שזכה לה המכתב נבעה מהשייכות החברתית של החותמים, שמנהיגם היה שמואל שם-טוב, בנו של ויקטור שם-טוב, שר בממשלה מטעם מפ"ם, ושרובם ככולם היו 'בני טובים', תלמידי תיכון ממשפחות עילית. תעמולת הימין, שזיהתה את הקבוצה עם השומר הצעיר, לא היתה רחוקה מהמציאות.⁶⁶ תוכן המכתב אמנם נשא אופי של ביקורת מדינית, אך יותר מכך הוא היה זעקה על רקע 'דמוקרטי'. האזרחים הצעירים ביטאו משבר אמון בינם ובין הממשלה, וביקשו לדעת שהיא עושה כל מאמץ למנוע מהם למות לחינם. הם לא יצאו נגד מלחמת ההתשה עצמה, אלא נגד מה שנתפס כזיחוח של השלטון, שבאה על חשבונם. לאחר שנפגשו עם שר החינוך יגאל אלון והשתכנעו כי המלחמה מלווה במאמצים לכונן שלום, הם התגייסו לצבא.⁶⁷ פחות ידוע מ'מכתב השמיניסטים' היה מכתב דומה שנשלח אל שר הביטחון משה דיין ארבעה חודשים לאחר מכן והיה חריף ובוטה ממנו. כמו

63 שפרינצק, ניצני פוליטיקה של דה-לגיטימיות בישראל.

64 בין סוף מלחמת ששת הימים לתחילת שנת 1969 נהרגו באירועים ביטחוניים 234 חיילים ו-47 אזרחים ישראלים ונפצעו 1,288. במארכ 1969 פרצה מלחמת ההתשה, והיא נמשכה עד אוגוסט 1970. נהרגו בה 369 חיילים ונפצעו 999; עד שנת 1972 עמדו מספר התקריות שהתרחשו בגבולות מאז מלחמת ששת הימים על 18,266 ובהן 817 הרוגים ו-3,109 פצועים. ראו: על המשמר, 6.6.1972.

65 מאיר חזן, 'יוזמת נחום גולדמן להפגש עם נאצר בשנת 1970', עיונים בתקומת ישראל, 14 (2004), עמ' 255-284.

66 'קרבנות משפט פראג שוב מוקעים', דבר, 2.5.1970. לפי כתבה בהארץ, חלק מהחותמים ביקשו להגיע כגרעין נח"ל לקיבוץ השומר הצעיר כרם שלום. יגאל לביב, 'בנו של השר שם-טוב יום את המכתב לראש הממשלה', הארץ, 28.4.1970.

67 פגישת השר אלון עם תלמידי השמיניות, 5.5.1970, א"מ, ג-03-8048; איתן אלימי ועדי לבני, 'מכתבי שמיניסטים: מתיקון מבפנים לקריאת תגר כוללת', אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 26.4.2010, <http://www.idi.org.il>

התיכונים גם כותביו, חברי גרעין נח"ל מקיבוץ כרם שלום, לא יצאו נגד עצם המלחמה. הם רק ביקשו שהשלטון יהיה כן ולא ירמה את האזרחים.⁶⁸

תופעה שהצביעה על התחזקות 'המחאה הדמוקרטית' היתה ניצחונה של רשימת 'יש' בבחירות לאגודת הסטודנטים באוניברסיטת חיפה בשנת 1972. 'יש' הוקמה בשיתוף פעולה בין רשימות שמאל שונות והסטודנטים הערבים באוניברסיטה ובמעורבות של עולים חדשים, שהביאו אווירה ופרקטיקות של פעולת השמאל החדש מחוץ לארץ. הרשימה נשאה אופי מובהק של 'מחאה דמוקרטית', שהיתה עסוקה בביקורת המשטר האוניברסיטאי והלאומי כאחד. בין פעולותיה היו הקמת חוג פמיניסטי, חוג של סטודנטים ומרצים שקרא לרפורמה מבנית של האוניברסיטאות, 'אוניברסיטה חופשית' שתהיה פלטפורמה לפיתוח חשיבה ביקורתית והשתתפות פעילה בפתרון בעיות החברה. 'יש' זכתה לתגובה עוינת של הנהלת האוניברסיטה, אמצעי התקשורת הארציים ומנגנוני המפלגות הגדולות, הן בשל הדעות הפוליטיות הרדיקליות של חבריה והן בשל החשש הכללי מהתעוררות מחאה רחבה של סטודנטים.⁶⁹ אמנם המעורבות של סטודנטים ישראלים בנושאים פוליטיים היתה מועטה ביותר, אך בשנת 1972 התחוללו מאבקים חריפים ביניהם ובין הממסד האוניברסיטאי בנושא תנאי הלימוד והתקיימה שביתת סטודנטים גדולה.⁷⁰ הרשימה נאבקה בניסיונות לסכל את פעולתה לפני הבחירות ולבסוף זכתה לניצחון סוחף משהביסה את הרשימות שבתמיכת המפלגות הגדולות. לאחר ניצחונה הצטרפו חבריה למייסדי 'תכלת אדום' וחזקו את האחיזה של 'המחאה הדמוקרטית' בציבור פורשי תנועת העבודה. עקב כך, ובאופן נדיר, החליטה מפלגת העבודה לשתף פעולה עם גח"ל במאבק ברשימה הסטודנטיאלית החדשה ובסוף 1973 היא התפוררה.⁷¹

מלחמת יום הכיפורים היתה סמן משמעותי בהתפתחות 'המחאה הדמוקרטית'. אמנם תנועת המחאה שהוביל מוטי אשכנזי התמקדה בדרישה להתפטרות הממשלה והיתה מסגרת גג לארגונים שונים ולציבור מגוון, אך היא עסקה לא רק במחדלי המלחמה אלא גם ב'מהות

68 ח'צאית, אוקטובר 1970, עמ' 15.

69 ארכיון האוניברסיטה העברית, תיק 310, מזכר משנת 1968-1969 (ללא תאריך) בנושא היחסים בין האוניברסיטה לציבור התלמידים מאת יהודית עינת, סגן המזכיר האקדמי. בתיק עוד מסמכים הקשורים לניסיון לחזות אם עלול לפרוץ מרד סטודנטים; הצעה לשיתוף סטודנטים, מאת פרופ' א' דה-פריס, רקטור אוניברסיטת תל אביב, אוקטובר 1969, ארכיון אוניברסיטת תל אביב (ללא מספר מיון).

70 עמוס גל, 'ההצגה הגדולה בשפיה הולידה דממה דקה', דבר, 14.4.1969; 'הסטודנטים לראיית חשבון התפרעו אמש בחיפה', מעריב, 2.6.1969; 'יחיאל לימור, 'אפנת המרי הגיעה לאוניברסיטת ירושלים', שם, 19.12.1969; הנ"ל, 'נשיאות התאחדות הסטודנטים דנה בשביתה בפקולטה למשפטים', שם, 18.2.1972; 'סטודנטים להנדסאות שבתו שביתת מחאה', דבר, 24.11.1972; א' גזית, 'על הבריקדות, על הבחירות', מעריב, 31.3.1972; ממועצת הסטודנטים בפקולטה למשפטים ליובל נאמן, 27.12.1971, ארכיון אוניברסיטת תל אביב (ללא מספר מיון); מרוני מיליקובסקי יו"ר התאחדות הסטודנטים בישראל לראשי האוניברסיטאות, 10.3.1972, שם.

71 'ניצחון לשמאל באוניברסיטת חיפה', זו הדרך, 15.3.1972; גדעון ספירו, 'מי השתלט על הסטודנטים בחיפה', דבר, 3.4.1972; שלמה סבירסקי, קמפוס, חברה ומדינה, מפרש, ירושלים 1982.

הדמוקרטיה⁷². אשכנזי פעל מתוך תחושה שהשלטון גרם עוול לאזרח הבודד והסיבה לכך היא 'תרבות השקר' שאפיינה את הממסד הישראלי. 'במשך עשרות שנים התעלמה הנהגת מפא"י ההיסטורית, כעילית פוליטית מובילה, מדעת הקהל ומבעיותיה האקוטיות של החברה הישראלית המתפתחת', טען⁷³. הוא הושפע מאוד מפגישה שקיים עם משה דיין בתחילת המחאה, וממנה יצא בתחושה שהמנהיגות אינה מוכנה להקשיב לעם, ומתוך כך החליט להחריף את צעדיו. גם גולדה מאיר הכריזה כי 'הרחוב לא יכתוב לי מהלכים' וחזקה בהתנהלותה רושם זה.⁷⁴ אשכנזי הסביר כי התנועה היתה המשך לפעילות של קבוצות מחאה שפעלו קודם למלחמה נגד אטימות הלב של השלטון, כגון 'שורת המתנדבים', מורדי ואדי סאליב, 'הפנתרים השחורים' ועוד. הוא שרטט בעצמו את הציר 'הדמוקרטי' כהקשר לפעילותו, וטען, מפרספקטיבה של זמן, כי הדיון שהוביל על אודות המחאה צריך להתמקד גם בתופעות ובתהליכים שהיו מתפתחים ללא כל קשר למלחמה ההיא, וכי יש לנתח אותה כתהליך ארוך טווח שקשור ליחסים שבין האזרח לממסד בישראל.⁷⁵

המחאה הכלכלית-חברתית

בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים החריפה גם המחאה הכלכלית-חברתית, וזאת דווקא על רקע הגאות שרוב חלקיה של החברה הישראלית נהנו ממנה. שכונת מוסררה בירושלים, שהתפתחה כאי של עוני המוקף מציאות הפוכה, היתה המוקד לכך.⁷⁶ אל מול ההתבססות הכלכלית החלה בימים הראשונים של מארס 1971 ההתארגנות של צעירים מהשכונה שרצו 'השוואת תנאים'. התזמון היה חשוב, שכן עם תום מלחמת ההתשה יכלה תשומת הלב הציבורית לעסוק גם בעניינים אחרים; הזרו המידי היה חיצוני, בדמות עידוד שהעניקו מדריכי חבורות הרחוב בעיריית ירושלים וכן פעילי שמאל רדיקלי שהיו מיוודים עמם. התגובה של עיריית ירושלים ושל המשטרה היתה חריפה כל כך עד שהיא עודדה את המאבק

72 דב גולדשטיין, 'ראיון השבוע עם מוטי אשכנזי', מעריב, 7.2.1974; 'מוטי אשכנזי מכריז על מבצע 101 אלף חתימות להדחת דיין', שם, 17.2.1974; מוטי אשכנזי, 'תנועת המחאה שלאחר מלחמת יום הכיפורים: מבט רטרואספקטיבי', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה, העשור השלישי תשכ"ה-תשל"ח, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008, עמ' 165-170.

73 מוטי אשכנזי, 'דע מנין באת ולאן אתה הולך', בתוך: משה שמש, זאב דרורי (עורכים), טראומה לאומית: מלחמת יום הכיפורים אחרי שלושים שנה ועוד מלחמה, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2008, עמ' 368-378.

74 מירון מדויני, גולדה: ביוגרפיה פוליטית, ידיעות אחרונות, תל אביב 2008, עמ' 591.

75 אשכנזי (לעיל הערה 73). להרחבה: הנ"ל, הערב בשש תפרוץ מלחמה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2003.

76 הנרייט דהאן-כלב, 'ההחמצה הגדולה של הדמוקרטיה הישראלית: הזיכרון הטראומטי כמורשת של מחאות ואדי סאליב', המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2009, עמ' 5-6; שטרית, המאבק המזרחי בישראל, עמ' 136-174. להרחבה ראו: מנחם הופנונג, מחאה וחמאה: השפעת הפגנות הפנתרים השחורים על הקצאות לצורכי חברה ורווחה, נבו, שריגים-ליאון 2006.

והפכה את התופעה ממקומית לארצית. 'הפנתרים' הפגינו בכל רחבי הארץ וכיכבו בכותרות העיתונים.⁷⁷

ההשראה שקיבלו 'הפנתרים' השחורים' מתנועות המחאה של שנות השישים, שהתבטאה הן בשמם והן בדפוסי הפעולה שלהם, וכן הקשר הקרוב עם פעילי שמאל רדיקלי שאף היו הזרו להתפרצות המחאה, הראו על הקווים המשותפים עם 'המחאה הדמוקרטית', ש'הפנתרים' שימשו 'גיבורי תרבות' שלה.⁷⁸ יתרה מזו, הרקע הכלכלי לפעולתם היה משותף: שתי הקבוצות נשענו, בצורה הפוכה אך משלימה, על אפשרויות ההתקדמות שהעניקה המדינה. 'המחאה הדמוקרטית' התבססה על ערכים 'פוסט־מטריאליים', והיתה לפופולרית יותר הודות לשינוי בתנאי הפעולה ובהוויה של חלקים ממעמד הביניים, שפנו מהדאגה לעצמם לדאגה לאחרים; 'הפנתרים' השחורים' התייחסו באופן ממוקד לכך שהם לא היו חלק מההתקדמות, וביקשו לתקן זאת. חברי שתי הקבוצות התקיפו את תנועת העבודה ב'תנועת מלקחיים': הם שיתפו פעולה במסגרת רשימת 'מוקד' לכנסת לקראת בחירות 1973 ולאחר מכן השתתפו בייסוד 'מחנה של"י', שהתמודדה בבחירות 1977.⁷⁹

להבדיל מהמחאה הכלכלית־חברתית של שנות החמישים ותחילת שנות השישים וכמו השינוי שעבר על החלק ה'דמוקרטי' של המחאה, גם בפעילות 'הפנתרים' ניכר המעבר מלגיטימציה של הממסד לדה־לגיטימציה שלו. לעומת 'המחאה הדמוקרטית', ששינוי זה נבע בה משום שהשכבות שבהן היא צמחה חדלו מלהזדקק לממסד, 'הפנתרים' החליטו להיאבק בתנועת העבודה בחריפות בגלל חוסר התקווה שהמצב יכול להשתנות דרך מבנה הכוח הקיים שלה. אמנם, כפי שהמחקר העדכני מראה, תחושה זו התבססה על 'חוויות המיתון' של השנים שלפני מלחמת ששת הימים ולא על מדיניות הממשלה בזמן פעולתם, שדווקא החלה להשתנות לכיוון שהם ביקשו, אולם הם התבססו על 'מדינת הסעד המפולחת' כפי שהכירו אותה לפני כן.⁸⁰ הרדיקליזציה שלהם הושפעה הן מ'רוח התקופה', והן מחשיבה רציונלית שנבעה מאינטרס

77 למשל: ריאיון עם הנהגת הפנתרים, שבו הכריזו על שמם, על המשמר, 13.1.1971; 'הפנתרים בירושלים מסבירים', מעריב, 25.3.1971; 'הפגנות פנתרים אלימות התחוללו במרכז ירושלים', דבר, 18.5.1971.

78 יחיאל לימור, '14 ממנהיגי הפנתרים השחורים ואנשי מצפן נעצרו בירושלים', מעריב, 3.3.1971. 'הפנתרים קיימו הפגנה בירושלים', דבר, 4.3.1971. מצוין שהצטרפו אליהם אנשי 'מצפן'; צבי לביא, 'מה הביא את הפנתרים לירושלים', מעריב, 5.3.1971. ראו דוחות של משטרת ישראל על התומכים בפעילות הפנתרים: פקד י' בן־אהרן, ראש הלשכה לתפקידים מיוחדים במרחב ירושלים של המשטרה, דוח מודיעיני, ירושלים, 7.3.1971, א"מ, חט' 79.3, ל/412/9; ניצב משנה אהרן שלוש, ראש המחלקה לתפקידים מיוחדים במטה הארצי, אל פנחס קופל, המפקח הכללי של המשטרה, ירושלים, 10.3.1971, שם; רפ"ק אברהם תורג'מן, ראש ענף תפקידים מיוחדים מחוז דרום של המשטרה, אל דוד עופר, מפקד מחוז דרום, ירושלים, 12.4.1971, א"מ, חט' 119.1, א/4215/10; פקד י' בן־אהרן, ראש הלשכה לתפקידים מיוחדים במרחב ירושלים של המשטרה, אל מפקד מרחב ירושלים, ירושלים, 10.5.1971, א"מ, חט' 79.3, ל/412/9. הפנתרים גם הוזמנו להרצאות בקרב בני הדור הצעיר, בעיקר בקיבוצי השומר הצעיר, וגם התארחו בערב חגיגי ב'צוותא'. ראו: דוד גורן, 'ה'צ'צ'ילים' ו'הפנתרים' בפסטיבל "פורקן 71" בהרי אפרים', על המשמר, 25.4.1971.

79 עדי פורטוגו, 'משמאל סוציאליסטי לשמאל חדש: זרמים בציבור ובפוליטיקה בישראל בין השנים 1967-1982', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשס"ח, עמ' 230-232.

80 ג'וני גל, ביטחון סוציאלי בישראל, מאנגס, ירושלים 2005, עמ' 28-32; פני גינור, פערים חברתיים וכלכליים בישראל, עם עובד, תל אביב 1983, עמ' 71-75.

ממשי. שלא כתומכים רבים מהשכבות שלא נהנו ממנגנון החלוקה אשר 'הצביעו ברגליים' במהלך שנות השישים על הבנה זו ונטשו את תנועת העבודה אל הימין הפוליטי,⁸¹ 'הפנתרים' הפכו אותה למחאה גלויה ברוח 'השמאל החדש' העולמי. שני הגילויים האידאולוגיים השונים של 'המקופחים' ביטאו מגמה דומה: חוסר הנכונות של השכבות החלשות להוסיף ולהסתופף תחת מבנה הכוח של תנועת העבודה בתקווה למוביליות חברתית שהיא מאפשרת לכאורה. למרות התהודה הציבורית של מאבק 'הפנתרים השחורים', הפנייה של מזרחים מהמעמדות הנמוכים ל'שמאל החדש' היתה מזערית. האלטרנטיבה הפופולרית עבורם היתה גח"ל, ולאחר מכן 'הליכוד', שהציעו מיקום משופר כחלק ממבנה כוח אחר.⁸²

המחאה המגזרית

מלחמת יום הכיפורים שמה קץ לתקופת הגאות הכלכלית ששררה בישראל מאז מלחמת ששת הימים, ועוררה לפעולה את השכבה החברתית בתנועת העבודה שביקשה לחזק את כוחה הכלכלי ולבטל את הוויסות שהיה מובנה במנגנון המפלג הקיים. הגאות אמנם השתיקה שכבה זו לזמן־מה, אבל בו בזמן חיזקה אותה והרחיבה את שורותיה, שכן לאחר מלחמת ששת הימים התבסס חלק מהמעמד הבינוני ונוצרה שכבה של 'מתעשרים חדשים'; מתוך כך, גם בפעולתה של קבוצה זו ניכר המעבר מ'פוליטיקה של לגיטימציה' וניסיון להשפיע על המערכת מתוכה, ל'פוליטיקה של דה־לגיטימציה' ששאפה להחליף את המערכת. המוטיבציה להתארגנות התחזקה לנוכח סיבות קצרות טווח שפגעו באינטרסים שלה, וכללו את השינוי ביחס של הממשלה לפערים חברתיים ואת אופי ההתמודדות הספציפי שלה עם המשבר הכלכלי שלאחר מלחמת יום הכיפורים.

תוצאות המיתון ומחאת 'הפנתרים השחורים', וכן ממצאים של ועדות בדיקה שהוקמו בעקבותיהם, הביאו בתחילת שנות השבעים לתמורה מרחיקת לכת במדיניות הכלכלית והחברתית של הממשלה.⁸³ ייתכן מאוד שנוספה לכך גם ההבנה בדבר הצורך בשינוי המבנה הסוציו־פוליטי של תנועת העבודה, לאור גילויי חולשתו.⁸⁴ מקורות השינוי עדיין לא נחקרו מספיק, אך תוצאותיו היו ברורות: 'המערך' החל להוביל מדיניות סוציאל־דמוקרטית בנוסח 'מדינת הרווחה האוניברסלית', וההשקעה בשירותים חברתיים היתה בסימן עלייה משנת

81 אורי כהן ונסים לאון, מרכז תנועת חרות והמזרחים, 1965-1977: משותפות אדנותית לשותפות תחרותית, המכון הישראלי לדמוקרטיה (מחקר מדיניות, 88), ירושלים 2011; שטרית, המאבק המזרחי, עמ' 130.

82 דני גוטוויין, 'הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש', תיאוריה וביקורת, 24 (2004), עמ' 203-211.
83 בפברואר 1971, טרם הופעת 'הפנתרים', פרסם המוסד לביטוח לאומי את הדוח הראשון שלו על היקף העוני בישראל; כתולדה של מאבק 'הפנתרים' כונסו שתי ועדות ממשלתיות: האחת היתה הוועדה לבחינת התפלגות ההכנסות ואי־השוויון החברתי, בראשותו של דוד הורוביץ נגיד בנק ישראל דאז; השנייה היתה ועדת ראש הממשלה לטיפול בילדים ובבני נוער במצוקה, בראשות גולדה מאיר עצמה. הממצאים דחפו את הממשלה לפעולה. ראו: גל, ביטחון סוציאלי בישראל; גינור, פערים חברתיים וכלכליים בישראל; הופנונג, מחאה וחמאה.

84 גוטוויין (לעיל הערה 59).

1968 ואילך.⁸⁵ המגמה לבטל את 'מדינת הרווחה המפולחת' התבלטה על רקע תחילת כהונתה של הממשלה בראשותו של יצחק רבין (יוני 1974) והתמודדותה עם המשבר הכלכלי שפרץ עקב ההשפעה של מלחמת יום הכיפורים ו'משבר האנרגיה' על המשק הישראלי.⁸⁶ בעוד השכבות הנמוכות זכו לסיוע ממשלתי הולך וגובר, אילצה הממשלה את החלקים החזקים במשק, ובהם גם את המעמד הבינוני הגבוה, להצטמצם.⁸⁷ התגובה של שכבות אלו השתלבה בהתקפות המסורתיות על תדמיתה ה'בולשוויקית' של מפא"י וסימנה את הכיוון 'הימני' של המחאה.⁸⁸ התסיסה תפסה תאוצה לנוכח הגילויים של פרשיות שחיתות בממסדי תנועת העבודה⁸⁹ וטענות 'המחאה המגזרית' התקשרו להצגתה של ההגמוניה של תנועת העבודה כממסד מושחת, דכאני ואוליגרכי. כמו הכיוונים האחרים של המחאה גם היא הגדירה את עצמה במונחים ההופכיים, של דמוקרטיה וזכויות אזרח.

התגבשותה של 'המחאה המגזרית' לכדי כוח פוליטי שמטרתו הפלת תנועת העבודה מהשלטון החלה מיד לאחר תום מלחמת יום הכיפורים. לקראת הבחירות שהתקיימו בסוף 1973 נוסדה רשימת 'ר"צ' - התנועה לזכויות האזרח' בהובלת שולמית אלוני, שדגלה בזכויות האדם והאזרח, הפרדת הדת מהמדינה ונסיגה מהשטחים, והיא זכתה בשלושה מנדטים; מסגרת פוליטית נוספת שהחלה להתארגן היתה תנועת 'שינוי', בהובלתם של פרופ' אמנון רובינשטיין וחרברים מהעילית האקדמית, העסקית והציבורית. מצע התנועה היה דומה לזה של ר"צ, אם כי מתון יותר מבחינה

85 ב'1973 מוסדה התכנית לביטוח אבטלה; ב'1974 החלה לפעול תכנית ביטוח נכות כללית; ב'1975 נערכה רפורמה מקיפה בתכנית תשלומי קצבאות הילדים, ובמהלך כל התקופה התקיימה הגשמה הדרגתית של תכניות הביטוח הלאומי, שהקלה את הנגישות לקבלת גמלאות. ראו: אברהם דורון, 'מדיניות הרווחה והביטחון הסוציאלי בעשור השלישי', בתוך: צמרת ויבלונקה, העשור השלישי תשכ"ח-תשל"ח, עמ' 115-128; מיכל אופיר ותמי אליאב, קצבות הילדים בישראל: מבט היסטורי וראייה בינלאומית, המוסד לביטוח לאומי - מינהל המחקר והתכנון, ירושלים 2005, עמ' 5; ג'וני גל, 'על מוטלת ביטוח האבטלה בישראל, 1972-2003', ביטחון סוציאלי, 67 (2004), עמ' 109-143.

86 יעקב ארנון, 'המדיניות הכלכלית ב'1974', רבעון לכלכלה, כא, (דצמבר 1974), עמ' 7-15; הנ"ל, 'המדיניות הכלכלית ב'1976', שם, כג, 88-89 (אפריל 1976), עמ' 3-14.

87 ביולי 1974 הכריז שר האוצר יהושע רבינוביץ' על תכנית כלכלית חדשה ובה כמה צעדים מידיים כמו צמצום בתקציב המדינה, ייקור האשראי המכוון, מיסוי על רכש, מס שבח ומלווה חובה ודחיית מימוש תוספת היוקר. בספטמבר החליט רבינוביץ' על הטלת מס ערך מוסף בשיעור של 8 אחוז (המס נכנס לתוקף רק ביולי 1976). בנובמבר 1974 הוחלט גם לבצע פיתוח של המטבע כדי לשפר את מאזן התשלומים. כמו כן בוטלו סובסידיות שונות. צעד נוסף של ממשלת רבין היה הקמת 'ועדת בן-שחר', לטיפול במנגנון המיסוי במדינה. הוועדה פרסמה את מסקנותיה במארכ 1975, ועיקריהן היו חיוב כל רכיבי ההכנסה (למעט חריגים) במס הכנסה והנהגת נקודות זיכוי לפי קריטריונים שהעניקו יתרונות לאוכלוסיות חלשות. ירוחם משל, מזכ"ל ההסתדרות, הוביל את המאבק בתכנית הכלכלית שפגעה קשות במעבידים, בבעלי דירות ובעלי עסקים עצמאיים, לצד פגיעה מינורית יותר בשכירים. ראו: על המשמר, 2.7.1974, 5.7.1974; דודי נתן, 'המדיניות הכלכלית חברתית של ממשלת רבין 1974-1977', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2007, עמ' 42.

88 אבי בראלי, 'הדימוי הבולשוויקי של מפא"י בשיח הזכרון הישראלי', בתוך: מאיר חזן ואורי כהן (עורכים), תרבות, זיכרון והיסטוריה, מרכז זלמן שזר ואוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2002; גוטוויין (לעיל הערה 59).

89 פרשת נתיבי נפט (1971), פרשת בנק א"י-בריטניה (1974), פרשת אשר ידלין (1976), פרשת אברהם עופר (1976) ופרשת חשבון הדולרים (1977).

מדינית, שכן רובינשטיין פעל מתוך שאיפה ליצור מכנה משותף רחב ככל האפשר למתנגדי תנועת העבודה. שתי המפלגות קיימו מגעים לאיחוד אפשרי ביניהן, אך בד בבד קיימה ר"צ מגעים עם 'מוקד'. 'מוקד', כשהיא לעצמה, ניסתה גם כן להוביל להקמת גוף מאוחד שימנף את הישגי תנועת המחאה שלאחר המלחמה, והצביעה על הבסיס המשותף של שלוש המפלגות.⁹⁰ משנת 1974 איחדו בתוכן 'מפלגות המחאה' כוח אלקטורלי שהפוטנציאל הפוליטי שלו התבטא בתחושת הסכנה שהטרידה רבים ב'מערך' ויצרה תחושה שהשינוי הפוליטי קרוב מאי פעם.⁹¹ תחושה זו התעצמה עקב האיחוד של 'שינוי' עם גופים נוספים והקמת 'ד"ש' בראשותו של יגאל ידין באוקטובר 1976. בד בבד התאחדה 'מוקד' עם סיעתו של אורי אבנרי ופוליטי 'הפנתרים השחורים' וייסדה את 'מחנה של"י'. 'חזית המחאה' היתה מפוצלת לשלושה ראשים, אך היא הקיפה את כל היבטי הביקורת נגד תנועת העבודה ושימשה בית פוליטי לכל נוטשה. תוצאות בחירות 1977 חשפו את תרומתה למהפך: מפלגות 'חזית המחאה' זכו יחד ב-18 מנדטים, לעומת המערך שאיבד 19.⁹² הליכוד, שזכה ב-42 מושבים לעומת 32 של המערך, זכה להרכיב את הממשלה.

סיכום

נקודת המוצא של מאמר זה היא הניסיון למקם את המחאה של הצעירים בישראל בשנים 1967-1977 בהקשר היסטורי ברור. התפתחותם של תהליכים דומים בעולם לעומת ייחודיות המקרה הישראלי, ההפרדה המטושטשת בין תרבות לפוליטיקה והנטייה לפרש את התנהגותו של הדור הצעיר מתוך גישה תרבותית - כל אלו יצרו סימני שאלה סביב סוגיות כגון זהות המוחים, סיבות המחאה ותוצאותיה, שהותירו פער מחקרי שעמו ביקשנו להתמודד. כפי שהראינו, המחאה היתה תולדה של מפגש בין שלוש תופעות: הראשונה, התפתחות ביקורת בקרב הציבור שהיה קשור לתנועת העבודה על האופן שחילקה עצמה לכללית, חברתית ופוליטית; השנייה, תפקיד התרבות כמרחב שבו התארגנה ביקורת זו, בטרם התגבשה לכוחות פוליטיים שונים; השלישית, המעורבות של הדור הצעיר, שחיבר בין התרבות והפוליטיקה והראה על התמורות בזיקה של הציבור למסד תנועת העבודה, עוד קודם שנוצרו לה ביטויים מפורשים. הדיון בזיקות הגומלין בין תופעות אלו, שהתבררו מתוך הרקע ההיסטורי של 'עשור המחאה', מסייע לקשר בין התהליכים הרחבים שהתחוללו בעולם המערבי בתקופה הנידונה ובין המקרה הספציפי של שקיעת תנועת העבודה הישראלית. תהליך העומק שחולל את התמורות התרבותיות והפוליטיות שהתרחשו בשנים 1967-1977 בישראל נוצר מתוך מבנה השליטה של תנועת העבודה שהתפתח בשנים 1948-1967. שלושה רכיבים מרכזיים במבנה שליטה זה הביאו להתפתחות המחאה: האופי הפונקציונלי והלא-

90 פורטוגו, 'משמאל סוציאליסטי לשמאל חדש', עמ' 168.

91 למשל: דברי חברים בישיבות ריכוז מפ"ם בתאריכים 1.1.1974-7.1.1974, 15.4.1974, ארכיון השומר הצעיר (אש"צ), 79:6. כמו כן: בנקו אדר, 'עוז לתמורה בשעת פורענות', חותם, 29.3.1974; רפל בנקלר, 'עוז לתמורה לאחר פורענות', חותם, 5.4.1974; אריה אבנרי, 'ההזדמנות האחרונה של המערך', דבר, 31.1.1974.

92 ד"ש - 15, של"י - 2, ר"צ - 1.

השתתפותי שלו, שיצר הפרדה מובנית בין הציבור ובין הממסד בעידן המדינה; האופי הדיפרנציאלי והלא-שוויוני שלו, שיצר סתירות פנימיות שעל בסיסן התפתחה ביקורת כלפיו; והאופי הדיאלקטי שלו, שהביא לכך שככל שהוא התפתח כך הוא איבד מכוחו. הניתוח הסוציו-פוליטי של המחאה, המתמקד באופן שתנועת העבודה בנתה את כוחה ובצורה שבה התפרק כוח זה, מסייע להבחין בין היסודות השונים שחוללו אותה ולהגדיר את המשותף להם. הוא עורך חלוקה ברורה של האוריינטציות האידאולוגיות שהתפתחו בתוכה, תוך כדי זיהוי הבסיס הפוליטי הדומה שלהן, אשר כוננו חזית אחידה שהצליחה בשאיפתה להוריד את תנועת העבודה מהשלטון. חלקיה השונים של המחאה, שהיו קיימים כפי שהראינו גם לפני 1967, נעו מלגיטימציה לדה-לגיטימציה מתוך שינוי בזיקתם למבנה השליטה. עד מחצית שנות השישים היה למנגנון הפונקציונלי תפקיד מתווך, ומתנגדיו נמנעו מלצאת בתביעה לחסלו; לאחר מלחמת ששת הימים הוא נהיה מיותר, וההתנגדות אליו הפכה לשלילתו. ביטול המנגנון המפולח, שהתחולל מ-1968 ואילך, לא שינה תהליך זה אלא האיץ אותו, שכן הוא עורר את המחאה ה'מגזרית', שכפי שמתברר היתה כוח מרכזי במחאה בשלב הפוליטי שלה.

הדיון במחאה של הצעירים גם מאפשר לפרש את יחסי הגומלין בין תרבות לפוליטיקה, שהיו בעלי משמעות חשובה במערכת הישראלית הייררכית וה'סגורה'. בהיעדר הממד הדמוקרטי וההשתתפותי של הפוליטיקה במבנה השליטה של תנועת העבודה, התרבות בתקופה הנידונה תפקדה כמנגנון חלופי של 'בניין הכוח'. למרחב התרבותי (מעיתונים ועד פסטיבלים) היו מאפיינים חופשיים יחסית מפיקוח ואפשרויות ביטוי נרחבות, ולפיכך הוא שימש בסיס למפגש חברתי, לדיון, להגדרת מטרות וליציאה לפעולה. לצד זאת התגלו גם גבולותיו של הקשר בין התרבות לפוליטיקה, שכן היכולת לתרגם פרקטיקות תרבותיות לכוח פוליטי היתה מוגבלת. לעתים היתה התרבות גם מטעה: אוריינטציות פוליטיות מסוימות (למשל המחאה ה'דמוקרטית') זכו לייצוג תרבותי נכבד, ואחרות פחות (למשל המחאה ה'מגזרית'), באופן שלא דווקא העיד על כוחן במציאות.

הקשר בין התרבות לפוליטיקה כונן גם את תפקידו של הדור הצעיר כמי שמבשר על תמורות בזיקה שבין הציבור למבנה השליטה של תנועת העבודה. התרבות היתה הביטוי המרכזי של הזהות הדורית ולכן דור שנות השישים, שבלט בזהותו הייחודית, היה פעיל במיוחד במרחב זה. אולם האוריינטציה של הצעירים לא נולדה מתוך עצמה: כשם שהצעירים בשנות החמישים חשו כי מבנה הכוח בעידן המדינה אינו כולל גיוס וולונטרי והגיבו לכך בתרבות דורית שנתפסה אגואיסטית, הדור הצעיר בסוף שנות השישים הראה על חוסר הרלוונטיות של תנועת העבודה עבורו והגיב במופעים חריפים של התנגדות אליה. ההקשר הסוציו-פוליטי של מחאת הצעירים ותוצאותיה - ירידת תנועת העבודה מהשלטון - מסבירים אפוא זה את זה.

ניתוח של המחאה הצעירה בשנים 1967-1977 מתוך גישה סוציו-פוליטית מסייע גם להגדיר מחדש את היחס בין ההתרחשויות המקומיות והעולמיות בתקופה זו. לעומת זווית הראייה התרבותית (אשר אפיינה את הממסד הישראלי בתקופה הנחקרת וגם חלק מהמחקר), שהכפיפה את המחאה לתהליכים תרבותיים גלובליים ולכן התקשתה לקשור אותה לייחודיות הישראלית, המבט הסוציו-פוליטי הולך בכיוון ההפוך. הוא רואה את התרבות כתולדה של תהליכים כלכליים, חברתיים ופוליטיים שעברה החברה הישראלית, ומתוך כך מסביר את

המחאה. ניתוח המקרה הישראלי מעלה כי בבסיס 'תרבות המחאה' עמדו סתירות פנימיות שהתפתחו מתוך יחסי הגומלין בין תחומים אלו; סתירות אלו התקיימו גם בחלקים אחרים של העולם המפותח ולא היו ייחודיות למקרה הישראלי, ולכן הגילויים התרבותיים היו דומים. אולם המחאה הצעירה בישראל בשנים 1967-1977 היתה חלק מתהליכים רחבים יותר לא רק משום ש'הושפעה' מהתרבות המערבית (גישה המעמידה את החברה הישראלית כגורם פסיבי וחסר דינמיקה עצמאית), אלא משום שתהליכי הפיתוח הכלכליים והחברתיים שעברה ישראל היו דומים לאלה שעבר העולם המערבי כולו. הקצב המואץ של תהליכים אלו והמרחב המוגדר שבו הם התרחשו בישראל דווקא מסייעים להבחין ביחסי הגומלין בין הכלכלה, החברה, הפוליטיקה והתרבות, כפי שעשה מאמר זה. ישראל מתבררת אפוא לא כמקרה שולי בהקשר למחאה העולמית אלא דווקא כמקור לפרשנות שייתכן שהיא בעלת כושר הסברי גבוה גם למקרים אחרים.